

JÜRGEN HABERMAS

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑΣ
ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Πρόλογος - Μετάφραση
ΑΝΤΩΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ - Λουκάς Ρινόπουλος
Μασσαλίας 20α, 106 80 'Αθήνα, τηλ. 36 41 260, 36 45 057

ΠΛΕΘΡΟΝ
ΑΘΗΝΑ 1990

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Στόν Herbert Marcuse για τή
70ή επέτειο τών γενεθλίων του

19.7.68

‘Ο Max Weber εισήγαγε τήν έννοια τής «όρθολογικότητας», προκειμένου νά καθορίσει τή μορφή τής καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας, τών αστικών συναλλαγών στά πλαίσια του ιδιωτικού δικαίου και τής γραφειοκρατικής εξουσίας. ‘Εξορθολογισμός* σημαίνει, κατ’ αρχάς, επέκταση τών κοινωνικών πεδίων πού υπόκεινται σέ κριτήρια όρθολογικών* αποφάσεων. Στην επέκταση αυτή αντίστοιχει ή βιομηχανοποίηση τής κοινωνικής εργασίας, μέ συνέπεια τά κριτήρια τής εργαλειακής δραστηριότητας νά υπεισέρχονται και σ’ άλλα πεδία τής ζωής: εξαστισμός* του τρόπου ζωής, τεχνικοποίηση* τών συναλλαγών και τής επικοινωνίας. Και στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται για τήν επικράτηση ενός τύπου όρθολογικής ως πρòς τόν σκοπό* πράξης, είτε αυτός ό τύπος άφορά τήν όργάνωση τών μέσων, είτε τήν επιλογή ανάμεσα σ’ έναλλακτικές λύσεις. ‘Ο σχεδιασμός μπορεί, τελικά, νά έννοηθεϊ σαν μία όρθολογική, ως πρòς τό σκοπό, πράξη δευτέρου βαθμού: αποβλέπει στην ένγκατάσταση, θελίωση ή επέκταση τών ίδιων τών συστημάτων όρθολογικής ως πρòς τόν σκοπό* πράξης. ‘Ο προοδευτικός «έξορθολογισμός» τής κοινωνίας συναρτάται μέ τή θεσμοποίηση* τής επιστημονικής και τεχνικής προόδου. Στο μέτρο, πού ή τεχνική και ή επιστήμη διαπερνούν τά θεσμικά πεδία τής κοινωνίας και μετασχηματίζουν έτσι τούς ίδιους τούς θεσμούς, καταργούνται κι οι παλαιότεροι τύποι νομιμοποίησης. ‘Η έκκοσμίκευση* και «άπομαγικοποίηση*» τόσο τών κοσμοειδώλων,* πού προσανατολίζουν τή δράση, όσο και τής πολιτισμικής παράδοσης στο σύνολό της, αποτελούν τήν άλλη όψη μιās αΰξανόμενης «όρθολογικότητας» τής κοινωνικής πράξης.

I.

Ο Herbert Marcuse ξεκίνησε απ' αυτές τις αναλύσεις, προκειμένου ν' αποδείξει ότι η τυπική βεμπεριανή έννοια της ὀρθολογικότητας ἐμπεριέχει καθορισμένες συνεπαγωγές.* Ο Max Weber συνήγαγε αυτή την έννοια από την ὀρθολογική, ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ, δράση τοῦ καπιταλιστῆ ἐπιχειρηματία καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη, τοῦ ἀφηρημένου νομικοῦ προσώπου καὶ τοῦ σύγχρονου διοικητικοῦ ὑπαλλήλου, καὶ τὴν συνέδεσε μετὰ τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς. Ο Marcuse εἶναι πεισμένος ὅτι σ' αὐτὸ πού ὁ Max Weber ὀνόμασε «ἐξορθολογισμό», δὲν πραγματώνεται ἡ «ὀρθολογικότητα» σὰν τέτοια ἀλλὰ στὸ ὄνομα τῆς ὀρθολογικότητας ἐπιβάλλεται τελικὰ μιὰ καθορισμένη μορφή ἀνομολόγητης πολιτικῆς κυριαρχίας. Ἡ ὀρθολογικότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀφορᾷ τὴν ὀρθή ἐπιλογή μεταξὺ στρατηγιῶν, τὴν κατάλληλη χρησιμοποίηση τεχνολογιῶν καὶ τὴ σιόπιμη ἐγκατάσταση συστημάτων (μετὰ τεθέντες σκοποὺς σὲ δεδομένες καταστάσεις)· ἀποκόπτει ἔτσι τὸ συνολικὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τῶν συμφερόντων, μέσα στὸ ὁποῖο ἐπιλέγονται οἱ στρατηγικὲς, χρησιμοποιοῦνται οἱ τεχνολογίες καὶ ἐγκαθίστανται τὰ συστήματα, ἀπὸ τὸν κριτικὸ στοχασμὸ καὶ τὴ δυνατότητα (λογικῆς) ἀνασυγκρότησης. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτό, ἡ ἐν λόγῳ ὀρθολογικότητα ἀναφέρεται μόνον στὶς σχέσεις τοῦ δυνατοῦ τεχνικοῦ ἐλέγχου· ἀπαιτεῖ ἐπομένως ἕναν εἰδικὸ τύπο τοῦ πράττειν, πού συνεπάγεται τὴν κυριαρχία — εἴτε πάνω στὴ φύση, εἴτε πάνω στὴν κοινωνία. Ἡ ὀρθολογικὴ ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξη εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆς δομῆς μιὰ ἀσκηση ἐλέγχου. Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὰ κριτήρια τῆς παραπάνω ὀρθολογικότητας, ὁ «ἐξορθολογισμὸς» τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς εἶναι ταυτόσημος μετὰ τὴ θεσιμοποίηση μιᾶς κυριαρχίας, ὁ πολιτικὸς χαρακτήρας τῆς ὁποίας συγκαλύπτεται: ὁ τεχνικὸς Λόγος ἐνός κοινωνικοῦ συστήματος, πού λειτουργεῖ μετὰ βάση τὴν ὀρθολογική, ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ, πράξη, δὲν προδίδει δηλαδὴ τὸ πολιτικὸ του περιεχόμενο. Ἡ κριτικὴ τοῦ Marcuse στὸν Max Weber ὀδηγεῖται στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «Ἡ έννοια τοῦ τεχνικοῦ Λόγου, εἶναι ἴσως ἡ ἴδια μιὰ ἰδεολογία. Ὁχι: μόνον ἡ ἐφαρμογὴ τῆς, ἀλλὰ ἤδη ἡ τεχνικὴ ἀπὸ μόνῃ τῆς εἶναι κυριαρχία (πάνω στὴ φύση καὶ πάνω στὸν ἄνθρωπο)· μιὰ μεθοδική, ἐπιστημονική,

κή, ὑπολογισμένη καὶ ὑπολογιστικὴ κυριαρχία. Ὅρισμένοι σκοποὶ καὶ συμφέροντα τῆς κυριαρχίας δὲν ἐπιβάλλονται μόνον "ἐκ τῶν ὑστέρων" καὶ ἀπ' ἐξω ἐπὶ τῆς τεχνικῆς — ἀλλὰ ἐμπεριέχονται ἤδη στὴν ἴδια τὴν δομὴ τοῦ τεχνικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ τεχνικὴ εἶναι κάθε φορὰ ἕνα ἱστορικο-κοινωνικὸ "πρόταγμα": μέσα τῆς προσχεδιάζεται ὅ,τι μιὰ κοινωνία καὶ τὰ συμφέροντα, πού τὴν ἐξουσιάζουν, προτίθενται νὰ πράξουν μετὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μετὰ τὰ πράγματα. "Ἐνας τέτοιος σκοπὸς τῆς κυριαρχίας εἶναι "ὕλικός" καὶ μ' αὐτὴ τὴν έννοια ἀνήκει στὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ τεχνικοῦ Λόγου".¹

Ἀπὸ τὸ 1956 ἤδη ὁ Marcuse — ἀναφερόμενος σ' ἕνα ἀρκετὰ διαφορετικὸ θέμα — εἶχε ἐπισημάνει τὸ ἰδιότυπο φαινόμενο ὅτι στὶς βιομηχανικὰ προηγμένες καπιταλιστικὲς κοινωνίες ἡ ἐξουσία τελενεῖ νὰ χάσει τὸν ἐκμεταλλευτικὸ-καταπιεστικὸ χαρακτήρα τῆς καὶ νὰ καταστῆ «ὀρθολογική», χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ πολιτικὴ κυριαρχία: «Μοναδικὸι ὄροι τῆς ἐξουσίας εἶναι πλέον ἡ ἱκανότητα καὶ τὸ συμφέρον νὰ διατηρηθεῖ ὁ μηχανισμὸς σὰν ὄλότητα καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ». ² Μέτρο γιὰ τὴν ὀρθολογικότητα τῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ ἡ διατήρηση ἐνός συστήματος, πού μπορεῖ νὰ θεμελιώσει τὴ νομιμοποίησή του πάνω στὴν συνδεδεμένη μετὰ τὴν ἐπιστημονικὴ-τεχνικὴ πρόοδο ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ προσδιορίζει ταυτόχρονα καὶ τὸ μέτρο, θάσει τοῦ ὁποίου «οἱ ἀποστερήσεις καὶ τὰ θάρη, πού ἐπιβάλλονται στὰ ἄτομα, ἐμφανίζονται ὄλο καὶ πὺ ἀχρηστα, ὄλο καὶ πὺ ἀνορθολογικά». ³ Ο Marcuse πιστεύει ὅτι μπορεῖ κανεὶς ν' ἀναγνωρίσει αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὰ περιττὴ καταστολή στὴν «ὄλο καὶ πὺ ἐντατικὴ ὑποταγὴ τῶν ἀτόμων στὸν τεράστιο μηχανισμὸ παραγωγῆς καὶ διανομῆς, στὴν ἀπο-ἰδιωτικοποίηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, στὴν σχεδὸν ἀδιαχώριστη πλέον ἐνότητα παραγωγικῆς καὶ καταστροφικῆς ἐργασίας». Παραδόξως ὅμως ἡ καταστολὴ αὐτὴ μπορεῖ καὶ ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἐπειδὴ ἡ νομιμοποίηση τῆς ἐξουσίας ἔχει προσλάβει ἕναν ἐντελῶς νέο χαρακτήρα, ὑποδεικνύοντας «τὴν διαρκῶς αὐξανόμενη παραγωγικότητα καθὼς καὶ τὴν κυριαρχία τῆς φύσης, οἱ ὁποῖες ἐκτὸς τῶν ἄλλων συντηροῦν ὄλο καὶ πὺ ἀνετα τὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων».

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πού θεσιμοποιεῖται μετὰ τὴν ἐπιστημονικὴ-τεχνικὴ πρόοδο, καταστρέφει ὅλες τὶς ἱστορι-

κές αναλογίες. 'Απ' ἐδῶ ἀκριβῶς ἀντλεῖ καὶ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς δυνατότητας νομιμοποίησής του. Ἡ σκέψη ὅτι οἱ παραγωγικὲς σχέσεις θὰ μπορούσαν νὰ μετρηθοῦν μὲ βάση τὸ δυναμικὸ τῶν ἀνεπτυγμένων παραγωγικῶν δυνάμεων ἀπορρίπτεται, γιατί οἱ ἰσχύουσες παραγωγικὲς σχέσεις παρουσιάζονται ὡς ἡ τεχνικὰ ἀναγκαῖα ὀργανωτικὴ μορφή μιᾶς ἐξορθολογισμένης κοινωνίας. Ἡ «ὀρθολογικότητα», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Max Weber, παρουσιάζει ἐδῶ τὸ διπλό της πρόσωπο: δὲν ἀποτελεῖ πλέον μόνον ἓνα κριτήριον γιὰ τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ποῦ μπορεί ν' ἀποκαλύψει τὸν ἀντικειμενικὰ περιττὸ κατασταλατικὸ χαρακτήρα τῶν ἱστορικὰ ξεπερασμένων παραγωγικῶν σχέσεων· εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἀπολογητικὴ κλίμακα, ποῦ μπορεί νὰ δικαιολογήσει τὶς ἴδιες τὶς παραγωγικὲς σχέσεις ὡς ἓνα λειτουργικὰ δίκαιο θεσμικὸ πλαίσιο. Συγκριτικὰ, μάλιστα, μὲ τὴν ἀπολογητικὴ της χρησιμότητα ἢ «ὀρθολογικότητα» ἀποδυναμώνεται ὡς μέτρο τῆς κριτικῆς καὶ ὑποθαμβίζεται σὲ ἀπλὸ διορθωτικὸ παράγοντα ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ συστήματος· ἔτσι τὸ μόνον πράγμα, γιὰ τὸ ὁποῖο μπορεί ἀκόμη νὰ ἀποφαίνεται εἶναι, ἐνδεχομένως, ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι «προγραμματισμένη ἐσφαλμένα». Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς-τεχνικῆς τους ἀνάπτυξης, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις παρουσιάζονται σ' ἓνα νέο συσχετισμὸ πρὸς τὶς παραγωγικὲς σχέσεις: δὲν λειτουργοῦν πλέον ὡς βάση τῆς κριτικῆς πρὸς τὶς ἰσχύουσες νομιμοποιήσεις, συμβάλλοντες ἔτσι σ' ἓναν πολιτικὸ διαφωτισμὸ ἀλλὰ γίνονται οἱ ἴδιες θεμέλιο τῆς νομιμοποίησης. Αὐτὸ εἶναι, ποῦ ὁ Marcuse θεωρεῖ ὡς τὸ κοσμοϊστορικὰ νέο στοιχεῖο.

Ἄν ὅμως ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, δὲν θὰ πρέπει καὶ ἡ ὀρθολογικότητα, ποῦ υλοποιεῖται μέσα σὲ συστήματα ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης, νὰ νοηθεῖ ὡς μιὰ ὀρθολογικότητα εἰδικὴ καὶ περιορισμένη; Καὶ δὲ θὰ πρέπει, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἡ ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἀντὶ νὰ ἀνάγεται σὲ ἀναλλοίωτους κανόνες τῆς Λογικῆς καὶ τῆς ἐλεγμένης ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχία* πράξης, νὰ ἔχει ἤδη ἐνσωματώσει μέσα της ἓνα περιεκτικὸ, ἱστορικὰ διαμορφωμένο καὶ συνέπῳς πρόσκαιρο *a priori*; Ὁ Marcuse ἀπαντᾷ καταφατικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα: «Οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης ἦταν *a priori* ἔτσι δομημένες, ὥστε νὰ μπορούν νὰ χρησιμεύουν ὡς ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα γιὰ ἓνα σύνολο ἀπὸ αὐτόματους παραγωγικοὺς ἐλέγχους» ὁ

θεωρητικὸς ὀπερασιοναλισμὸς* ἀντιστοιχοῦσε τελικὰ σ' ἓναν πρακτικὸ ὀπερασιοναλισμὸ. Ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, ποῦ δὴγγησε σὲ μιὰ διαρκῶς ἀποτελεσματικότερη κυριαρχία πάνω στὴ φύση, προσέφερε κατόπιν καὶ τὶς καθαρὲς ἔννοιες καθὼς καὶ τὰ ἐργαλεῖα γιὰ μιὰ διαρκῶς ἀποτελεσματικότερη κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸν ἀνθρώπο, διὰ μέσου τῆς κυριαρχίας πάνω στὴ φύση [...]. Σήμερα, ἡ κυριαρχία διαιωνίζεται καὶ ἐπεκτείνεται ὄχι ἀπλῶς διὰ μέσου τῆς τεχνολογίας ἀλλὰ ὡς τεχνολογία, νομιμοποιώντας ἔτσι ἀπόλυτα τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ ἐξουσία, ἢ ὁποῖα ἐνσωματώνει μέσα της ὅλα τὰ πολιτισμικὰ πεδία. Σ' αὐτὸ τὸ συνολικὸ πλαίσιο, ἡ τεχνολογία προσφέρει ἐπίσης καὶ τὸν μεγάλῃς κλίμακας ἐξορθολογισμὸ τῆς ἀνελευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποδεικνύει τὴν τεχνικὴ ἀδυνατότητα, νὰ εἶναι κανεὶς αὐτόνομος καὶ νὰ καθορίζει μόνος τὴ ζωὴ του. Γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀνελευθερία δὲν ἐμφανίζεται οὔτε ὡς ὑποταγή στὸν τεχνικὸ μηχανισμό, ποῦ διευρύνει τὶς ἀνάσεις τῆς ζωῆς καὶ αὐξάνει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα μᾶλλον προστατεύει παρά καταργεῖ τὴ νομιμότητα τῆς κυριαρχίας, ἐνῶ παράλληλα ὁ ἐργαλειακὸς Λόγος διανολεῖ τὶς προοπτικὲς γιὰ μιὰν ὀρθολογικὰ ὀλοκληρωτικὴ κοινωνία».⁴

Ὁ «ἐξορθολογισμὸς» τοῦ Max Weber δὲν εἶναι μόνον μιὰ μακροπρόθεσμη διαδικασία ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικῶν δομῶν· εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἓνας «ἐξορθολογισμὸς» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Freud: τὸ ἀληθινὸ κίνητρο, ἢ διατήρηση δηλαδὴ μιᾶς κυριαρχίας ἀντικειμενικὰ ξεπερασμένης, συγκαλύπτεται μὲ τὴν ἐπίκληση τεχνικῶν ἐπιταγῶν. Αὐτὴ ἡ ἐπίκληση εἶναι δυνατὴ μόνον καὶ μόνον, ἐπειδὴ ἡ ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς εἶναι ἤδη ἐγγενῶς μιὰ ὀρθολογικότητα τῆς δυνατότητας ἐλέγχου, μιὰ ὀρθολογικότητα τῆς κυριαρχίας.

Τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ σύλληψη, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὀρθολογικότητα τῆς νεότερης ἐπιστήμης εἶναι ἓνα ἱστορικὸ μόρφωμα, τὴν ὀφείλει ὁ Marcuse ἀφ' ἑνὸς στὴν πραγματεία τοῦ Husserl πάνω στὴν κρίση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἀποδόμηση* τῆς δυτικῆς Μεταφυσικῆς ἀπὸ τὸν Heidegger. Ἀπὸ ὀλισθητικὴ, ἐξάλλου, σκοπιὰ ὁ Bloch εἶχε ἀναπτύξει τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης, στρεβλωμένη ἤδη ἀπ' τὸν καπιταλισμὸ, ἀφαιρεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὴ σύγχρονη τεχνικὴ τὸν ἀθῶο χαρα-

κτήρα της καθαρά παραγωγικής δύναμης. «Ο Marcuse είναι όμως ο πρώτος, που θέτει το «πολιτικό περιεχόμενο του τεχνικού Λόγου» σαν άφετηρία στην ανάλυσή του για μιὰ θεωρία της κοινωνίας του ύστερου καπιταλισμού. Έπειδή, μάλιστα, δεν επιθυμεί μόνο ν' αναπτύξει φιλοσοφικά αυτή την άποψη αλλά να την υποβάλει και στη δοκιμασία της κοινωνιολογικής ανάλυσης, γι' αυτό και οι δυσκολίες της άλλης σύλληψης γίνονται ακόμη πιο έκδηλες. Θέλω εδώ απλώς να επισημάνω μιάν άδεδαιότητα, που εμφανίζεται ήδη στον ίδιο τον Marcuse.

II.

Το φαινόμενο, στο οποίο ο Marcuse στηρίζει την κοινωνιολογική του ανάλυση, είναι ή ιδιότυπη συγχώνευση της τεχνικής με την κυριαρχία, της όρθολογικότητας με την καταπίεση και για να το έρμηγεύσει καταφεύγει στην παραδοχή ότι μέσα στο ύλικό αρτίοι της επιστήμης και της τεχνικής βρίσκεται ένα προσχέδιο του κόσμου, καθορισμένο από τα ταξικά συμφέροντα και τη συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, ένα «πρόταγμα», όπως το ονομάζει ο ίδιος, συνδεδεμένος έτσι με την φαινομενολογία του Sartre. «Αν δεχτούμε ότι ή έρμηγεία αυτή είναι ή μόνη δυνατή, τότε θα ήταν άδιανόγητη μιὰ χειραφέτηση χωρίς την επαναστατικοποίηση της ίδιας της επιστήμης και της τεχνικής. Ο Marcuse μπαίνει σ' όρισμένα σημεία στον πειρασμό ν' αποδεχθεί αυτή την ιδέα μιὰς νέας επιστήμης σε συνάρτηση με την επαγγελία, που μις είναι γνωστή από τον ιουδαϊκό και προτεσταντικό μυστικισμό, για μιάν «ανάσταση της έκπτωσης φύσης»: ν' αποδεχθεί, δηλαδή, τον κοινό εκείνο «τόπο», που περνώντας απ' τον σουηβικό εδσεβισμό,* διεισδύει στη φιλοσοφία του Schelling (και του Baader), επιστρέφει στα *Παρισινά Χειρόγραφα* του Marx, καθορίζει άργότερα τις κεντρικές ιδέες της φιλοσοφίας του Bloch και, τέλος, κατευθύνει, σ' έπεξεργασμένη βέβαια μορφή, τις ένδόμυχες ελπίδες του Benjamin, του Horkheimer και του Adorno. Διακηρύττει λοιπόν ότι: «Αυτό που προσπαθώ εδώ να καταδείξω, είναι ότι ή επιστήμη στη βάση των δικών της ιδιαίτερων μεθόδων κι έννοιών

έχει προσχεδιάσει και προωθήσει ένα δλόκληρο σύμπαν,* όπου ή κυριαρχία πάνω στη φύση συνδέεται επίμονα με την κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο — κι ο δεσμός αυτός τείνει να έχει δλέθριες συνέπειες πάνω σε τούτο το σύμπαν συνολικά. Η φύση, με το να κατανοείται και να έξουσιάζεται επιστημονικά, εμφανίζεται πλέον με νέα μορφή στον τεχνικό μηχανισμό παραγωγής και αποδόμησης, που συντηρεί και βελτιώνει τη ζωή των ατόμων, ενώ ταυτόχρονα τα υποτάσσει στους κυρίαρχους του μηχανισμού. Η όρθολογική έεραρχία συγχωνεύεται έτσι με την κοινωνική. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, μιὰ αλλαγή στην κατεύθυνση της προόδου, που θα μπορούσε να λύσει αυτόν τον δλέθριο δεσμό, θα έπηρέαζε, βέβαια, και τη δομή της ίδιας της επιστήμης — το πρόταγμα της. Οι επιστημονικές υποθέσεις, χωρίς να χάσουν τον όρθολογικό χαρακτήρα τους θα μπορούσαν ν' αναπτυχθούν μέσα σ' ένα ριζικά διαφορετικό έμπειρικό πλαίσιο (μέσα σ' έναν ειρηνευμένο, δηλαδή, κόσμο) ή επιστήμη θα έφθανε έπομένως σε ούσιωδώς διαφορετικές έννοιες της φύσης και θα διαπίστωνε ούσιωδώς διαφορετικά γεγονότα».⁵ Ο Marcuse δεν αναφέρεται, κατά συνέπεια, μόνο σε μιάν άλλη διαμόρφωση της θεωρίας αλλά και σε μιὰ διαφορετική, ως προς τις βασικές της αρχές, μεθοδολογία της επιστήμης. Το υπερβατολογικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ή φύση θα μπορούσε να μετατραπεί σε αντικείμενο μιὰς νέας έμπειρίας, δεν θα ήταν πλέον ο λειτουργικός κύκλος της έργαλειακής δραστηριότητας ή σημερινή όπτική του δυνατού τεχνικού έλέγχου θα μπορούσε ν' αντικατασταθεί από την άποψη της προστασίας και της φροντίδας, που άπελευθερώνουν το δυναμικό της φύσης: «υπάρχουν δύο είδη κυριαρχίας: ή κατασταλτική και ή άπελευθερωτική».⁶ Μπορούμε στο σημείο αυτό να άντιτείνουμε ότι ή νεότερη επιστήμη θα μπορούσε να έννοηθεί σαν ένα ιστορικά μοναδικό πρόταγμα μόνον, έφόσον θα ήταν νοητό τουλάχιστον ένα ακόμη έναλλακτικό πρόταγμα. Κι ότι μιὰ έναλλακτική Νέα επιστήμη θα έπρεπε, επιπλέον, να περιλαμβάνει και τον όρισμό μιὰς Νέας τεχνικής. Η σκέψη αυτή μις προσγειώνει άμέσως: γιατί ή τεχνική, αν βέβαια μπορεί εν γένει ν' άναχθεί σ' ένα πρόταγμα, μπορεί προφανώς να άναχθεί μόνο σ' ένα καθολικό ανθρώπινο «πρόταγμα» κι όχι σ' ένα «πρόταγμα», που είναι δυνατό να ξεπεραστεί ιστορικά.

Ο Arnold Gehlen έχει, νομίζω με πειστικό τρόπο, υποδείξει ότι ανάμεσα στη γνωστή σε μις τεχνική και στη δομή της όρθο-

λογικής ως προς τὸ σκοπὸ πράξης ὑπάρχει μιὰ ἐγγενής* συνάφεια. Θεωρώντας τὸν λειτουργικὸ κύκλο τῆς ἐλεγμένης ως πρὸς τὴν ἐπιτυχία πράξης σὰν μιὰ συνένωση ὀρθολογικῆς ἀπόφασης καὶ ἐργαλειακῆς δραστηριότητος, μπορούμε ν' ἀνασυγκροτήσουμε λογικὰ τὴν ἱστορία τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς βαθμιαίας ἀντικειμενοποίησης τῆς ὀρθολογικῆς ως πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης. Ὅπως καὶ νὰ ἴναι πάντως, ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη φαίνεται νὰ προσαρμόζεται στὸ ἐξῆς ἐρμηνευτικὸ ὑπόδειγμα: στὴν ἀρχή, ὁ λειτουργικὸς κύκλος τῆς ὀρθολογικῆς ως πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό· στὴ συνέχεια τὸ ἀνθρώπινο εἶδος προβάλλει, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, τὰ συστατικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ κύκλου πάνω στὸ ἐπίπεδο τῶν τεχνικῶν μέσων, ἀπαλλάσσοντας τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες λειτουργίες.⁷ Πρῶτα ἐνισχύονται καὶ ὑποκαθίστανται οἱ λειτουργίες τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κίνησης (χέρια καὶ πόδια) κατόπιν ἡ παραγωγή ἐνέργειας (τὸ ἀνθρώπινο σῶμα), στὴ συνέχεια οἱ λειτουργίες τοῦ μηχανισμοῦ τῶν αἰσθήσεων (μάτια, αὐτιά, δέρμα) καὶ τελικὰ οἱ λειτουργίες τοῦ διευθυντικοῦ κέντρου (ὁ ἐγκέφαλος). Ἐὰν τώρα ἀναφερθοῦμε στὸ παρόν, θεωρώντας ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη ἀκολουθεῖ μιὰ λογικὴ, ἀντίστοιχη πρὸς τὴν δομὴ τῆς ὀρθολογικῆς ως πρὸς τὸ σκοπὸ καὶ ἐλεγμένης ως πρὸς τὴν ἐπιτυχία πράξης —ἀντίστοιχα, δηλαδή, πρὸς τὴν δομὴ τῆς ἐργασίας— μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι: γιὰ ὅσον καιρὸ δὲν ἀλλάζει ἡ ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιὰ ὅσον καιρὸ θὰ πρέπει, ἐπομένως, νὰ συντηροῦμε ἀκόμη τὴ ζωὴ μας μέσω τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἢ μὲ τὴ βοήθεια τῶν μέσων ποὺ τὴν ὑποκαθιστοῦν, δὲν θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μπορούσαμε ἐνδεχομένως κάποτε νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν τεχνικὴ, καὶ μάλιστα τὴν δική μας τεχνικὴ, πρὸς ὄφελος μιᾶς ποιοτικὰ διαφορετικῆς.

Ὁ Marcuse ἀποβλέπει σὲ μιὰ ἐναλλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ φύση· ἀπ' αὐτὴ τὴ στάση ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἡ ἰδέα μιᾶς Νέας τεχνικῆς. Ἐντὶ νὰ μεταχειριζόμαστε τὴ φύση σὰν ἀντικείμενο ἐνὸς δυνατοῦ τεχνικοῦ ἐλέγχου, μπορούμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε σὰν ἀντίπαλο-παίκτη μιᾶς δυνατῆς ἀλληλόδρασης. Ἐντὶ γιὰ τὴ φύση-ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης μπορούμε ν' ἀναζητήσουμε τὴ φύση-σύντροφος. Στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἀνολοκλήρωτης ἀκόμη διυποκειμενικότητας μπορούμε, κατὰ τὸν Marcuse, νὰ ἀποδώσουμε στὰ ζῶα, στὰ φυτὰ, ἀκόμη καὶ στὶς πέτρες μιὰν ὑποκειμενικότητα καὶ

νὰ ἐπικοινωνήσουμε ἔτσι μὲ τὴ φύση ἀντὶ, ἀποκόπτοντας κάθε ἐπικοινωνία, ἀπλῶς νὰ τὴν ἐπεξεργαζόμαστε. Καὶ τουλάχιστον ἡ ἰδέα του, ὅτι μιὰ δεσμευμένη ἀκόμη ὑποκειμενικότητα τῆς φύσης δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀποδεσμευθεῖ, πρὶν ἢ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν κυριαρχία, παραμένει ἐλκυστικὴ. Μόνον ὅταν οἱ ἄνθρωποι θὰ μπορούν νὰ ἐπικοινωνοῦν χωρὶς καταναγκασμοὺς καὶ ὁ καθένας θὰ ἀναγνωρίζει στὸν συνάνθρωπό του τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ, τότε μόνον θὰ μπορέσει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ ἀνθρώπινο εἶδος νὰ θεωρήσει τὴ φύση σὰν ἕνα ἄλλο ὑποκείμενο — ὅχι σὰν τὸ "Ἄλλο του, ὅπως ἤθελε ὁ ἰδεαλισμὸς, ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντας τὸν ἑαυτὸ του σὰν τὸ "Ἄλλο αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου.

Ὅπως καὶ νὰ ἴναι, πάντως, τὰ ἐπιτεύγματα τῆς τεχνικῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, σὰν τέτοια, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραιτηθοῦμε, δὲν μπορούν νὰ ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ μιὰν ἀφυπνιζόμενη φύση. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση στὴν ἰσχύουσα τεχνικὴ, τὸ πρόταγμα τοῦ Marcuse γιὰ τὴ φύση σὰν ἀντίπαλο-παίκτη καὶ ὅχι σὰν ἀντικείμενο, ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἐναλλακτικὴ δομὴ τῆς πράξης: στὴν συμβολικὰ μεσολαβημένη ἀλληλόδραση σὲ διάκριση πρὸς τὴν ὀρθολογικὴν ως πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης. Αὐτὸ σημαίνει ὅμως, ὅτι καὶ τὰ δύο προτάγματα εἶναι προβολὲς τῆς ἐργασίας καὶ τῆς γλώσσας, προτάγματα δηλαδή τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους στὸ σύνολό του καὶ ὅχι μιᾶς μεμονωμένης ἐποχῆς, μιᾶς καθορισμένης τάξης ἢ μιᾶς κατάστασης, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ξεπερασθεῖ. Εἶδαμε ἤδη πόσο λίγο ἀντέχει ἡ ἰδέα γιὰ μιὰ Νέα τεχνικὴ. Ἄλλο τόσο ἀσυνεπῆς ἐμφανίζεται καὶ ἡ ἰδέα γιὰ μιὰ Νέα Ἐπιστήμη, σὲ σύγκριση μὲ τὴν σύγχρονη ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, ἢ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ρυθμίζει τὴ δυνατότητα τοῦ τεχνικοῦ ἐλέγχου: γιὰ τὴ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ-τεχνικὴ πρόοδο ἐν γένει, δὲν ὑπάρχει κανένα ὑποκατάστατο, ποὺ νὰ εἶναι «πιὸ ἀνθρώπινο».

Ὁ ἴδιος ὁ Marcuse φαίνεται νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ἂν ἔχει νόημα νὰ περιορίσει τὴν ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς σ' ἕνα «πρόταγμα». Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ *One Dimensional Man* ἐπαναστατικοποίηση ἀπλὰ σημαίνει ἀλλαγὴ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ποὺ ἀφήνει ἄθικτες τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις σὰν τέτοιες. Διατηρεῖται ἔτσι ἡ δομὴ τῆς ἐπιστημονικῆς-τεχνικῆς προόδου καὶ ἀλλάζουν μόνον οἱ κατευθυντήριες ἀξίες. Οἱ νέες ἀξίες μετασχηματίζονται σὲ καθήκοντα ἐπιλύσιμα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ· Νέα εἶναι μόνον ἡ κατεύθυνση αὐτῆς τῆς προόδου, ἐνῶ τὸ κριτήριον

της ίδιας της ορθολογικότητας παραμένει αναλλοίωτο: «Η τεχνική σαν ένα σύνολο μέσω μπορεί να πολλαπλασιάσει τόσο τις αδυναμίες όσο και τις δυνάμεις του ανθρώπου. Στην παρούσα βαθμίδα ανάπτυξης ο άνθρωπος είναι ίσως περισσότερο παρά ποτέ αδύναμος απέναντι στο μηχανισμό, που ο ίδιος δημιούργησε».⁸

Αυτή η φράση αποκαθιστά εκ νέου την πολιτική αθωότητα των παραγωγικών δυνάμεων. Έδώ ο Marcuse άπλως αναγεώνει τον κλασικό καθορισμό της σχέσης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Έτσι όμως επιτυγχάνει τόσο λίγο στο στόχο του, που είναι ακριβώς ένας νέος συσχετισμός, όσο και με τον ισχυρισμό, ότι οι παραγωγικές δυνάμεις είναι πολιτικά πέρα για πέρα διαθρωμένες. Η ιδιότυπη «ορθολογικότητα» της επιστήμης και της τεχνικής, ενώ από τη μιὰ χαρακτηρίζει ένα αυξανόμενο δυναμικό από πλεονάζουσες παραγωγικές δυνάμεις, που εξακολουθεί, όπως και προηγουμένως, να απειλεί το θεσμικό πλαίσιο, από την άλλη προσφέρει επίσης και το μέτρο για τη νομιμοποίηση των ίδιων των περιοριστικών παραγωγικών σχέσεων. Η άμφισημία αυτής της ορθολογικότητας δεν μπορεί ν' αναπαρασταθεί ικανοποιητικά ούτε μέσω μιὰς ιστορικοποίησης της έννοιας, ούτε μέσω μιὰς επιστροφής στην ορθόδοξη αντίληψη· ούτε από το υπόδειγμα του προσαρμοστικού αμαρτήματος, ούτε από το υπόδειγμα της αθωότητας της επιστημονικής-τεχνικής πρόοδου. Η πιό προσεκτική διατύπωση του προβλήματος, που προσπαθούμε εδώ να εννοήσουμε, μου φαίνεται ότι είναι η ακόλουθη: «Το τεχνολογικό apriori είναι ένα πολιτικό apriori στο βαθμό, που η μεταμόρφωση της φύσης συνεπάγεται τη μεταμόρφωση του ανθρώπου και στο βαθμό, που οι "ανθρώπινες δημιουργίες" πηγάζουν μέσα από μιὰ κοινωνική ολότητα κι επιστρέφουν σ' αυτή. Μπορεί, βέβαια, κανείς να υποστηρίξει ότι ο μηχανισμός του τεχνολογικού σύμπαντος σαν τέτοιος παραμένει ουδέτερος απέναντι στους πολιτικούς σκοπούς — μπορεί άπλως να επιταχύνει ή ν' αναστείλει την ανάπτυξη μιὰς κοινωνίας. Ένας ηλεκτρονικός υπολογιστής μπορεί έτσι να εξυπηρετεί τόσο μιὰ καπιταλιστική όσο και μιὰ σοσιαλιστική κυβέρνηση· ένας κυκλικός επιταχυντής μπορεί να είναι ένα όργανο το ίδιο χρήσιμο για ένα φιλοπόλεμο όπως και για ένα φιλειρηνικό κόμμα [...]. Από τη στιγμή, όμως, που η τεχνική μετατρέπεται σε μιὰ καθολική μορφή της υλικής παραγωγής, χαρακτηρίζει πλέον

έναν ολόκληρο πολιτισμό· προσχεδιάζει μιάν ιστορική ολότητα — έναν "κόσμο"».⁹

Ο Marcuse διατυπώνοντας το πολιτικό περιεχόμενο του τεχνικού Λόγου άπλως συγκαλύπτει την δυσκολία, ή όποια συνίσταται στον έπακριδ ή κατηγορικό προσδιορισμό του τί σημαίνει ότι ή ορθολογική μορφή της επιστήμης και της τεχνικής, ή ορθολογικότητα δηλαδή, που υλοποιείται μέσα σε συστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, επεκτείνεται και μετατρέπεται πλέον σε μορφή-ζωής, σε «ιστορική ολότητα» ενός βιούμενου κόσμου. Ο Max Weber, χρησιμοποιώντας την έννοια «εξορθολογισμός της κοινωνίας», θέλησε να περιγράψει και να έρμηνεύσει κι αυτός την ίδια διαδικασία. Νομίζω ότι ούτε ο Max Weber, ούτε ο Herbert Marcuse το πέτυχαν με τρόπο ικανοποιητικό. Γι' αυτό και θα επιχειρήσω να διατυπώσω εκ νέου, σ' ένα διαφορετικό σύστημα αναφοράς, την έννοια του εξορθολογισμού του Max Weber, προκειμένου να πραγματευθώ, πάνω σ' αυτή τη βάση, τόσο την κριτική του Marcuse στον Weber, όσο και τη θέση του για τη διπλή λειτουργία της επιστημονικής-τεχνικής πρόοδου (ως παραγωγικής δύναμης και ως ιδεολογίας). Προτείνω ένα σχέδιο έρμηνείας, που μπορεί, βέβαια, να εκτεθεί στα πλαίσια ενός δοκιμίου, όχι όμως και να έλεγχθει σοβαρά ως προς τη χρησιμότητά του. Οι ιστορικές γενικές εξυπηρετούν, επομένως μόνο τη διευκρίνιση του σχήματος: δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την απαραίτητη ολοκλήρωση της έρμηνείας του.

III.

Ο Max Weber, χρησιμοποιώντας τον όρο «εξορθολογισμός», προσπάθησε να έννοήσει τις αντιπιδράσεις της επιστημονικής-τεχνικής πρόοδου πάνω στο θεσμικό πλαίσιο των κοινωνιών, που βρίσκονται στο στάδιο του «εκμοντερνισμού» τους. Το ενδιαφέρον του αυτό το μοιράζεται, γενικά, με την παλαιότερη κοινωνιολογία, τὰ ζεύγη έννοιων της όποιας περιστρέφονται όλα γύρω από το ίδιο πρόβλημα: να συγχροτήσουν έννοιολογικά τη θεσμική αλλαγή, που επιβλήθηκε με την επέκταση των υποσυστημάτων της ορθολογικής ως

πρός τὸ σκοπὸ πράξης. Καθεστῶς* καὶ σύμβαση, κοινότητα καὶ κοινωνία, μηχανική καὶ ὀργανική ἀλληλεγγύη, ἄτυπες καὶ τυπικὲς ὁμάδες, πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς σχέσεις, κουλτούρα καὶ πολιτισμὸς, παραδοσιακὴ καὶ γραφειοκρατικὴ ἐξουσία, ἱεροὶ καὶ κοσμικοὶ δεσμοί, στρατοκρατικὴ καὶ βιομηχανικὴ κοινωνία, ἐπίπεδο ἀνάπτυξης* καὶ κοινωνικὴ τάξη κ.ο.κ.: τόσα πολλὰ ζεύγη ἐννοιῶν καὶ ἄλλες τόσες προσπάθειες, λοιπὸν, προκειμένου νὰ κατανοηθεῖ ἡ δομικὴ ἀλλαγὴ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας κατὰ τὴ μετάβασή της σὲ μιὰ «μοντέρνα» κοινωνία. Ὁ κατάλογος τοῦ Parsons, ποῦ περιέχει τοὺς δυνατοὺς, ἐναλλακτικοὺς προσανατολισμοὺς μὲ βάση τις ἀξίες, ἀνήκει ἐπίσης στὴ σειρά αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν — ἔστω κι ἂν ὁ ἴδιος δὲν τ' ὁμολογεῖ. Ἡ ἀξίωση τοῦ Parsons εἶναι, ὁ κατάλογός του ν' ἀναπαριστᾷ μὲ συστηματικὸ τρόπο τις ἀποφάσεις, ποῦ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ πάρει σὲ ὁποιαδήποτε δραστηριότητά του τὸ ὑποκείμενο, ἐπιλέγοντας ἀνάμεσα σ' ἐναλλακτικούς ἀξιακοὺς προσανατολισμοὺς*· κι αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρη πολιτισμικὴ ἢ ἱστορικὴ συνάφεια. Ἄν παρατηρήσουμε, βέβαια, τὸν κατάλογο αὐτό, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ παραδλέψουμε τὴν ἱστορικὰ καθορισμένη σημασία τῆς προβληματικῆς, πᾶνυ στὴν ὁποία βασίζεται:

affectivity	versus	affective neutrality
particularism	versus	universalism
ascription	versus	achievement
diffuseness	versus	specificity(*)

Τὰ τέσσερα αὐτὰ ζεύγη ἐναλλακτικῶν ἀξιακῶν προσανατολισμῶν, ποῦ ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ ἐξαντλήσουν ὅλες τις δυνατὲς θεμελιώδεις ἀποφάσεις, εἶναι προσαρμοσμένα στὴν ἀνάλυση ἐνὸς ὀρισμένου ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Προσδιορίζουν δηλαδὴ τις κυριότερες διαστάσεις τῆς ἀλλαγῆς τῶν κυρίαρχων ἀντιλήψεων κατὰ τὴ μετάβασή ἀπὸ μιὰ παραδοσιακὴ σὲ μιὰ μοντέρνα κοινωνία. Στὰ ὑποσυστήματα ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης ἀπαιτεῖται

(*) συναισθηματικότητα — συναισθηματικὴ οὐδετερότητα
μερικότητα — καθολικότητα
καταλογισμὸς (αἰτίων) — ἐπίτευξη (σκοπῶν)
διάχυση — ἐξειδίκευση. (Σ.τ.Μ.)

πράγματι ἓνας προσανατολισμὸς μὲ κατεύθυνση τὴν κατάργηση τῶν προνομίων, τὴν διαμόρφωση γενικῶν κανόνων, τὴν ἀτομικὴ ἐπίδοση καὶ τὴν ἐνεργητικὴ κυριάρχηση, μὲ κατεύθυνση, τελικὰ, μᾶλλον τις εἰδικὲς καὶ ἀναλυτικὲς σχέσεις, παρὰ μὲ ἀντίθετη.

Προκειμένου νὰ διατυπώσω ἐκ νέου αὐτὸ ποῦ ὁ Max Weber ἔχει ὀνομάσει «ἐξορθολογισμὸς», θὰ παρακάμψω τὴν ὑποκειμενικὴ ἀφετηρία — κοινὴ στὸν Parsons καὶ στὸν Weber — καὶ θὰ προτείνω ἓνα διαφορετικὸ κατηγορικὸ πλαίσιο. Ἐκινῶ ἀπ' τὴ θεμελιώδη διάκριση μεταξὺ ἐργασίας καὶ ἀλληλόδρασης.¹⁰

Μὲ τὴν ἐννοια «ἐργασία» ἢ ὀρθολογικὴ ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξη, ἐννοῶ εἴτε τὴν ἐργαλειακὴ δραστηριότητα, εἴτε τὴν ὀρθολογικὴ ἐπιλογή, εἴτε ἓνα συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν δύο. Ἡ ἐργαλειακὴ δραστηριότητα ὑπακούει σὲ τεχνικοὺς νόμους, ποῦ βασίζονται στὴν ἐμπειρικὴ γνώση. Οἱ νόμοι αὐτοὶ συνεπάγονται πάντοτε ἐξαρτημένες προγνώσεις γιὰ παρατηρήσιμα γεγονότα, φυσικὰ ἢ κοινωνικά· οἱ προγνώσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθοῦν ἢ ν' ἀποδειχθοῦν λαθεμένες. Ἡ ὀρθολογικὴ συμπεριφορὰ προσανατολίζεται σὲ στρατηγικὲς ποῦ βασίζονται στὴν ἀναλυτικὴ γνώση. Οἱ στρατηγικὲς συνεπάγονται τὴν λογικὴ παραγωγή κανόνων προτεραιότητος (ἀξιολογικὰ συστήματα) καὶ γενικῶν ἀξιωμάτων*· οἱ προτάσεις αὐτὲς ἔχουν παραχθεῖ ὀρθὰ ἢ λαθεμένα. Ἡ ὀρθολογικὴ ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξη πραγματώνει καθορισμένους σκοποὺς κάτω ἀπὸ δεδομένες συνθήκες· ἐνῶ ὅμως ἡ ἐργαλειακὴ πράξη ὀργανώνει ὀρισμένα μέσα, ποῦ ἀποδεικνύονται κατάλληλα ἢ ἀκατάλληλα μὲ βάση τὸ κριτήριό τοῦ ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου τῆς πραγματικότητος, ἢ στρατηγικὴ δρᾶση ἐξαρτᾶται, ἀντίθετα, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἀποτίμηση τῶν δυνατῶν ἐναλλακτικῶν συμπεριφορῶν — ἀποτίμηση, ποῦ παράγεται λογικὰ μὲ τὴ βοήθεια ἀξιών καὶ ἀξιωμάτων.

Μὲ τὸν ὅρο ἐπικοινωνιακὴ πράξη, ἀντίθετα, ἐννοῶ μιὰν ἀλληλόδραση μεσολαβημένη συμβολικά. Ἡ ἐπικοινωνιακὴ πράξη ὑπακούει σὲ θεσμευτικούς κανόνες, ποῦ ὀρίζουν ἀμειβαῖες προσδοκίες ὡς πρὸς τὴ συμπεριφορὰ καὶ ποῦ πρέπει νὰ κατανοοῦνται καὶ ν' ἀναγνωρίζονται ἀπὸ δύο τουλάχιστον δρώντα ὑποκείμενα. Οἱ κοινωνικοὶ κανόνες ἐνισχύονται μὲσω τῶν κυρώσεων.* Τὸ νόημά τους ἀντικειμενοποιεῖται στὴν καθημερινὴ γλωσσικὴ ἐπικοινωνία. Ἐνῶ ἡ ἐγκυρότητα τῶν τεχνικῶν νόμων καὶ στρατηγικῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰσχύ προτάσεων ἐμπειρικὰ ἀληθῶν ἢ ἀναλυτικὰ ὀρθῶν, ἢ

έγκυρότητα των κοινωνικών κανόνων βασίζεται μόνο στην διυποκειμενική κατανόηση των προθέσεων και εξασφαλίζεται με την γενική αναγνώριση των υποχρεώσεων. Η παραβίαση των νόμων έχει, ανάλογα με την περίπτωση, διαφορετικές συνέπειες. Μια *ανανομία** συμπεριφορά, που παραβιάζει κατοχυρωμένους τεχνικούς νόμους ή όρθες στρατηγικές, είναι από μόνη της καταδικασμένη σε άποτυχία και συνεπώς εγκαταλείπεται: ή «ποινή» είναι ενσωματωμένη, κατά κάποιον τρόπο, στην εκ των πραγμάτων άποτυχία. Μια *παραεκκλίνουσα* συμπεριφορά, που παραβιάζει τους ισχύοντες κανόνες, προκαλεί ποινικές κυρώσεις, που συνδέονται με τους νόμους μόνον εξωτερικά — μέσω δηλαδή ορισμένων συμβάσεων. Οι νόμοι της όρθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, που έχουμε διδαχθεί, μάς εξοπλίζουν με *δεξιότητες*, ενώ οι κανόνες, που έχουμε εσωτερικεύσει διαμορφώνουν τις *δομές της προσωπικότητας*. Οι δεξιότητες μάς παρέχουν την δυνατότητα να *επιλύουμε προβλήματα*: τα κίνητρα υποδοθηθούν την προσαρμογή μας στους κοινωνικούς κανόνες. Το διάγραμμα (*) που ακολουθεί, συνοφίζει αυτός τους όρισμούς: απαιτείται μια πιο ακριβής επεξήγηση, που δεν μπορώ να δώσω εδώ. Δεν λαμβάνεται υπόψη, για την ώρα, ή τελευταία σειρά: την παραθέτω απλώς σαν υπόμνηση του προβλήματος, για την επίλυση του οποίου εισήγαγα την διάκριση μεταξύ *εργασίας και αλληλόδρασης*.

Μπορούμε τώρα να διακρίνουμε τα κοινωνικά συστήματα, ανάλογα με το ποιός από τους δύο τύπους πράξης υπερισχύει σ' αυτά: ή όρθολογική ως προς το σκοπό πράξη ή ή αλληλόδραση. Το θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας αποτελείται από κανόνες που κατευθύνουν τις γλωσσικά μεσολαβημένες αλληλοδράσεις. Υπάρχουν όμως και υποσυστήματα, όπως το οικονομικό σύστημα ή ο κρατικός μηχανισμός (για να περιοριστούμε εδώ στα παραδείγματα του Max Weber), που έχουν κυρίως θεσμοποιηθεί προτάσεις της όρθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Στην αντίθετη πλευρά βρίσκονται υποσυστήματα, όπως ή οικογένεια και ή συγγένεια, τα όποια είναι βέβαια συνδεδεμένα μ' ένα πλήθος από καθήκοντα και δεξιότητες αλλά στηρίζονται κυρίως πάνω σε ήθικούς νόμους της

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Θεσμικό πλαίσιο: συμβολικά μεσολαβημένη αλληλόδραση
Συστήματα όρθολογικής ως προς το σκοπό (εργαλειακής και στρατηγικής) πράξης

Νόμοι, που κατευθύνουν τη δραστηριότητα	κοινωνικοί κανόνες	τεχνικοί νόμοι
Έπίπεδο όρισμού	διαμοιρασμένη στα υποκείμενα καθομιλούμενη γλώσσα	γλώσσα ανεξάρτητη απ' οποιαδήποτε συνάφεια
Είδος όρισμού	άμοιβαίες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά	κατά συνθήκη προγνώσεις κατά συνθήκη προσταγές*
Μηχανισμοί ιδιοποίησης	εσωτερικεύση ρόλων	εμάθηση δεξιοτήτων και ειδικών ικανοτήτων
Λειτουργία του τύπου δραστηριότητας	διατήρηση θεσμών (προσαρμογή στους κανόνες, βασισμένη στην άμοιβαία ενίσχυση)	επίλυση προβλημάτων (Έπίτευξη του στόχου, όρισμένη στα πλαίσια των σχέσεων του σκοπού προς τα μέσα)
Έπιπτώσεις σε περίπτωση παραβίασης των νόμων	Τιμωρία με βάση συμβατικές κυρώσεις: κριτήριο της άποτυχίας ή αθθεντία (έξουσία)	Άποτυχία: κριτήριο ή πραγματικότητα
«Έξορθολογισμός»	χειραφέτηση, εξατομικεύση επέκταση των πεδίων της επικοινωνίας, που δεν υπόκεινται σε κυριαρχία.	Ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων· επέκταση της δύναμης τεχνικού ελέγχου.

(*) Βλ. σελ. 135. (Σ.τ.Μ.)

άλληλόδρασης. Στο αναλυτικό, λοιπόν, επίπεδο θα κάνω μια γενική διάκριση ανάμεσα:

1. στο θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας ή της κοινωνικο-πολιτισμικής σφαίρας των βιωμάτων και
2. στα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης που είναι «ένταγμένα» μέσα στο παραπάνω πλαίσιο.

Στο βαθμό που οι πράξεις καθορίζονται από το θεσμικό πλαίσιο, διευθύνονται και ταυτόχρονα υπαγορεύονται από τις επικυρωμένες και άλληλοδιαπλεκόμενες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά. Στο βαθμό που καθορίζονται από συστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, ακολουθούν τα υποδείγματα της εργαλειακής ή στρατηγικής δράσης. Μόνο η θεσμοποίηση μπορεί, φυσικά, να έγγυηθεί ότι υπάρχουν επαρκείς πιθανότητες, οι πράξεις αυτές ν' ακολουθήσουν πράγματι τους καθορισμένους τεχνικούς νόμους και τις αναμενόμενες στρατηγικές.

Με τη βοήθεια των παραπάνω διακρίσεων μπορούμε να διατυπώσουμε έκ νέου την έννοια του «έξορθολογισμού» του Max Weber.

IV.

Ο όρος «παραδοσιακή κοινωνία» έχει καθιερωθεί για όλα τα κοινωνικά συστήματα, που ανταποκρίνονται σε γενικές γραμμές στα κριτήρια των ανώτερων πολιτισμών (civilizations). Οι ανώτεροι πολιτισμοί αντιπροσωπεύουν μιαν όρισμένη βαθμίδα στην ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους. Διακρίνονται από τις πλέον πρωτόγονες κοινωνικές μορφές:

1. μέσω της ύπαρξης μιας συγκεντρωτικής εξουσίας (κρατική, οργάνωση της εξουσίας αντί της φυλετικής οργάνωσης),
2. μέσω του χωρισμού της κοινωνίας σε κοινωνικο-οικονομικές τάξεις (κατανομή των κοινωνικών βαρών και παροχών στα άτομα, ανάλογα με την τάξη που ανήκουν κι όχι σύμφωνα με τις σχέσεις-συγγένειας) και
3. μέσω του ότι όλα τα κεντρικά κοσμειδωλα (μύθος, θρησκευτικό

σύστημα) ισχύουν με σκοπό την αποτελεσματική νομιμοποίηση της κυριαρχίας.

Οι ανώτεροι πολιτισμοί στηρίζονται σε μια σχετικά αναπτυγμένη τεχνική και σε μια οργάνωση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας με βάση τον καταμερισμό της εργασίας, που εξασφαλίζουν ένα όρισμένο υπερπροϊόν, δηλαδή, ένα πλεόνασμα αγαθών πέρα από την ικανοποίηση των άμεσων και στοιχειωδών αναγκών. Η ύπαρξή τους οφείλεται στη λύση ενός προβλήματος, που παρουσιάζεται μόνο μετά την παραγωγή αυτού του υπερπροϊόντος: πρόκειται για το πρόβλημα της άνισης αλλά εντούτοις νόμιμης κατανομής του πλούτου και της εργασίας, σύμφωνα με κριτήρια διαφορετικά από εκείνα που ίσχυαν στο σύστημα-συγγένειας.¹¹

Στα πλαίσια της ανάλυσής μας είναι σημαντική η συνθήκη, ότι, παρά τις μεγάλες διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης, οι ανώτεροι πολιτισμοί ανέχθηκαν περιορισμένους μόνο τεχνικούς γεωτερισμούς κι οργανωτικές θελιτώσεις στη βάση μιας οικονομίας, έξαρτημένης απ' την γεωργική και χειροτεχνική παραγωγή. Σε σχέση με τα παραδοσιακά όρια της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αναφέρω εδώ σαν ένδεικτικό, ότι μέχρι πριν από τριακόσια περίπου χρόνια κανένα μεγάλο κοινωνικό σύστημα δεν μπορούσε να παράγει περισσότερο από ένα κοινωνικό προϊόν, που θα ίσοδυναμούσε σήμερα με 200 δολάρια κατά κεφαλήν, ετησίως. Η σταθερότητα, που χαρακτηρίζει το υπόδειγμα ενός προ-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μιας προ-βιομηχανικής τεχνικής και μιας παραδοσιακής επιστήμης, εξασφαλίζει μια τυπική σχέση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο και στα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης: τα υποσυστήματα αυτά αναπτύχθηκαν, με βάση ένα σύστημα κοινωνικής εργασίας και την τεχνικά αξιοποιήσιμη Γνώση, που ήταν συσσωρευμένη σ' αυτό και παρά τις έντυπιακές προόδους τους δεν ξεπέρασαν ποτέ έναν όρισμένο βαθμό διάδοσης, έτσι ώστε η «ορθολογικότητά» τους ν' απειλήσει άμεσα το κύρος των πολιτισμικών παραδόσεων, που νομιμοποιούσαν το σύστημα εξουσίας. Η έκφραση «παραδοσιακή κοινωνία» αναφέρεται στο γεγονός, ότι το θεσμικό πλαίσιο βασίζεται πάνω στην αδιαμφισβήτητη νομιμοποίηση, την οποία προσφέρουν οι μυθικές, θρησκευτικές ή μεταφυσικές έρμηνείες της συνολικής πραγματικότητας — τόσο του κόσμου όσο και της κοινωνίας. «Παραδοσιακές» κοινωνίες υπάρχουν, όσον καιρό η ανάπτυξη των υποσυστημάτων ορθολο-

γικής ως προς τόν σκοπό πράξης δεν παραβιάζει τὰ όρια τής νομιμοποιητικής αποτελεσματικότητας, που έχουν οι πολιτισμικές παραδόσεις.¹² Καθιερώνεται έτσι μια «ύπεροχή» του θεσμικού πλαισίου, που δεν αποκλείει θέβαια όσες δομικές αλλαγές γίνονται απαραίτητες συνεπεία του πλεονάζοντος δυναμικού των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά έμποδίζει όπωσδήποτε τήν αποφασιστική κατάλυση τής παραδοσιακής μορφής τής νομιμοποίησης. Ο άπρόσβλητος χαρακτήρας του θεσμικού πλαισίου αποτελεί ένα λογικό κριτήριο για τήν όριοθέτηση ανάμεσα στις παραδοσιακές κοινωνίες και σ' εκείνες, που διαβαίνουν τὸ κατώφλι τής μοντέρνας έποχής.

Τὸ «κριτήριο ύπεροχής» μπορεί έπομένως νά εφαρμοσθεί για όλες τις συνθήκες, που επικρατούν σέ μια κρατικά οργανωμένη ταξική κοινωνία και χαρακτηρίζονται από τὸ γεγονός, ότι ή πολιτισμική έγκυρότητα των διαμοιρασμένων στα ύποκείμενα παραδόσεων, που νομιμοποιούν μια κατεστημένη τάξη, δεν άμφισβητείται ακόμη ρητά και μ' έπιτυχία από μια καθολικά ισχύουσα όρθολογικότητα — είτε αυτή άναφέρεται στις εργαλειακές σχέσεις, είτε στις στρατηγικές σχέσεις σκοπού-μέσων. Μόνον από τότε, που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έξοπλίζει τὸ οικονομικό σύστημα μ' έναν ρυθμιστικό μηχανισμό, έξασφαλίζοντας μίαν, όχι θέβαια άπαλλαγμένη από κρίσεις, αλλά μακροπρόθεσμα σταθερή αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας, θεσμοποιείται πλέον ή εισαγωγή νέων τεχνολογιών, νέων στρατηγικών και τελικά ο νεωτερισμός σαν τέτοιος. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μπορεί —όπως πρότειναν οι Marx και Schumpeter, ο καθένας με τὸν τρόπο του— νά έννοηθεί σαν ένας μηχανισμός, που έγγυάται μίαν άδιάκοπη επέκταση των ύποσυστημάτων όρθολογικής ως προς τὸ σκοπό πράξης, κλονίζοντας έτσι τήν παραδοσιακή «ύπεροχή» του θεσμικού πλαισίου άπέναντι στις παραγωγικές δυνάμεις. Ο καπιταλισμός είναι κοσμοϊστορικά ο πρώτος τρόπος παραγωγής, που θεσμοποίησε μίαν άυτορυθμιζόμενη οικονομική ανάπτυξη: δημιούργησε κατ' άρχάς ένα βιομηχανικό σύστημα, τὸ όποιο στή συνέχεια μπόρεσε ν' άποδεσμευθεί από τὸ θεσμικό πλαίσιο του ίδιου του καπιταλισμού και νά συνδεθεί με μηχανισμούς διαφορετικούς από εκείνους τής ιδιωτικής άξιοποίησης του κεφαλαίου.

Τὸ χαρακτηριστικό γνώρισμα τής μετάδρασης άπ' τήν παραδοσιακή στή μοντέρνα κοινωνία, δεν είναι τὸ ότι κάτω από τήν πίεση των σχετικά άναπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων προκα-

λείται άναγκαστικά μια δομική αλλαγή — αυτός είναι ο μηχανισμός τής ιστορικής εξέλιξης του είδους έξ ύπαρχής. Τὸ καινούργιο στοιχείο είναι μάλλον, ότι τὸ επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων έπιφέρει μίαν άδιάκοπη επέκταση των ύποσυστημάτων όρθολογικής ως προς τὸ σκοπό πράξης και θέτει έτσι σέ άμφισβήτηση εκείνη τή μορφή νομιμοποίησης τής κυριαρχίας, που προσέφεραν οι κοσμολογικές έρμηνείες στα πλαίσια των άνώτερων πολιτισμών. Αυτά τὰ μυθικά, θρησκευτικά και μεταφυσικά κοσμοϊδωλα ύπακούουν στή λογική των σχέσεων άλληλόδρασης. Άπαντούν στα κεντρικά άνθρώπινα προβλήματα: τής συμβίωσης και τής ιστορίας των ατόμων. Τὰ θέματά τους είναι ή δικαιοσύνη και ή έλευθερία, ή βία και ή καταπίεση, ή εύτυχία και ή εύχαρίστηση, ή φτώχεια και ο θάνατος. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιούν είναι ή νίκη και ή ήττα, ή άγάπη και τὸ μίσος, ή σωτηρία και ή κατάρα. Η λογική τους προσμετράται σύμφωνα με τή γραμματική μιάς στρεβλωμένης επικοινωνίας και τή μοιραία αιτιότητα άποκομμένων* συμβόλων και καταπιεσμένων έξωτερικών κινήτρων.¹³ Η όρθολογικότητα των γλωσσικών παιγνίων, που συνδέεται με τήν επικοινωνιακή πράξη, συγκρούεται τώρα, στο κατώφλι τής μοντέρνας έποχής, με μια όρθολογικότητα, που άναφέρεται στή σχέση σκοπού-μέσων και συνδέεται με τήν εργαλειακή και στρατηγική πράξη. Από τή στιγμή, που άναφαίνεται τὸ ένδεχόμενο μιάς τέτοιας σύγκρουσης, αρχίζει πιά τὸ τέλος τής παραδοσιακής κοινωνίας: ή μορφή νομιμοποίησης τής έξουσίας της καταρρέει.

Ο καπιταλισμός όρίζεται από έναν τρόπο παραγωγής, που όχι μόνο θέτει, αλλά και λύγει αυτό τὸ πρόβλημα. Προσφέρει μίαν νομιμοποίηση τής έξουσίας, που δεν έρχεται πλέον άπ' τὸν ούρανό τής πολιτισμικής παράδοσης, αλλά άντλείται από τή βάση τής κοινωνικής εργασίας. Ο θεσμός τής άγοράς, όπου οι ιδιώτες-ιδιοκτήτες άνταλλάσσουν τὰ έμπορεύματά τους, και τής άγοράς, όπου οι ιδιώτες χωρίς ιδιοκτησία άνταλλάσσουν τήν εργατική τους δύναμη σαν τὸ μοναδικό δικό τους έμπόρευμα, ύπόσχεται τή δίκαιη ισοδυναμία στις άνταλλακτικές σχέσεις. Η άστική ιδεολογία, χρησιμοποιώντας τήν κατηγορία τής άμοιβαιότητας, θέτει θέβαια και αυτή σαν θεμέλιο τής νομιμοποίησης μια σχέση επικοινωνιακής πράξης. Άλλά ή άρχή τής άμοιβαιότητας είναι τώρα μια οργανωτική άρχή των ίδιων των κοινωνικών διαδικασιών παραγωγής και άναπαραγωγής. Η πολιτική έξουσία μπορεί συνεπώς από δω

και πέρα να νομιμοποιείται «από τα κάτω» κι όχι «από τα πάνω» (με την επίκληση πολιτισμικών παραδόσεων).

Αν δεχτούμε ότι η διαίρεση μιας κοινωνίας σε κοινωνικο-οικονομικές τάξεις βασίζεται στη διαφοροποιημένη κατανομή των εκάστοτε βασικών μέσων παραγωγής σε ειδικές κοινωνικές ομάδες κι ότι αυτή η κατανομή ανάγεται πάλι στη θεσμοποίηση των σχέσεων κοινωνικής δύναμης, τότε επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι σ' όλους τους ανώτερους πολιτισμούς το θεσμικό αυτό πλαίσιο ταυτιζόταν με το σύστημα πολιτικής εξουσίας: η παραδοσιακή εξουσία ήταν μια εξουσία πολιτική. Μόνο με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μπορεί για πρώτη φορά η νομιμοποίηση του θεσμικού πλαισίου να συνδεθεί άμεσα με το σύστημα της κοινωνικής εργασίας. Και μόνο τώρα μπορεί το σύστημα ιδιοκτησίας από σχέση πολιτική να μετατραπεί σε παραγωγική σχέση: γιατί νομιμοποιείται από την ορθολογικότητα της αγοράς, την ιδεολογία μιας ανταλλακτικής κοινωνίας κι όχι πλέον από ένα νόμιμο σύστημα εξουσίας. Το ίδιο το σύστημα εξουσίας μπορεί τώρα, αντίστροφα, να δικαιολογηθεί με βάση τις νόμιμες σχέσεις της παραγωγής: αυτό ακριβώς είναι και το ουσιαστικό περιεχόμενο του ορθολογικού φυσικού δικαίου από τον Locke μέχρι τον Kant.¹⁴ Το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας είναι άμεσα οικονομικό και μόνον έμμεσα πολιτικό (το αστικό κράτος-δικαίου σαν «υπερδομή»).

Η υπεροχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε σχέση με τους προηγούμενους θεμελιώνεται λοιπόν απ' τη μια μεριά στη διαμόρφωση ενός οικονομικού μηχανισμού, που προωθεί τη διαρκή επέκταση των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης· κι απ' την άλλη στην καθιέρωση μιας οικονομικής νομιμοποίησης, μέσω της οποίας το σύστημα εξουσίας προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις ορθολογικότητας, που έχουν αυτά τα αναπτυσσόμενα υποσυστήματα. Αυτή τη διαδικασία προσαρμογής ο Max Weber την έγνωσε σαν «εξορθολογισμό». Μπορούμε σχετικά να διακρίνουμε δύο τάσεις: έναν εξορθολογισμό «από τα κάτω» και έναν εξορθολογισμό «από τα πάνω».

Ο νέος τρόπος παραγωγής επιβάλλεται με τη θεσμοποίηση αφ' ενός μιας τοπικά προσδιορισμένης ανταλλακτικής σχέσης για τ' αγαθά και τις δυνάμεις της εργασίας κι αφ' ετέρου της καπιταλιστικής επιχείρησης: δημιουργείται έτσι από τα κάτω μια συνεχής πίεση για προσαρμογή. Στο σύστημα της κοινωνικής εργα-

σίας εξασφαλίζεται μια συσσωρευτική πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων και, σαν επακόλουθο, μια οριζόντια επέκταση των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης — με αντίτιμο βέβαια τις οικονομικές κρίσεις. Οι παραδοσιακές δομές υπόκεινται έλο και περισσότερο στις συνθήκες της εργαλειακής ή στρατηγικής ορθολογικότητας. Η οργάνωση της εργασίας και των οικονομικών συναλλαγών, τα δίκτυα μεταφορών, πληροφοριών κι επικοινωνίας, οι θεσμοί του ιδιωτικού δικαίου, ή οικονομική διοίκηση και τελικά ή κρατική γραφειοκρατία, με δυο λόγια, ολόκληρη ή υποδομή μιας κοινωνίας διαμορφώνεται έτσι κάτω από την πίεση για εκσυγχρονισμό. Η πίεση αυτή εξαπλώνεται βαθμιαία σ' όλα τα πεδία της ζωής: το στρατό, την παιδεία, το σύστημα της υγείας, ακόμη και την οικογένεια. Κι επιβάλλει παντού, στις πόλεις και στην ύπαιθρο, μιάν αστικοποίηση των μορφών ζωής, δημιουργεί, δηλαδή, πολιτισμικά υποσυστήματα, που παρέχουν στα άτομα την ικανότητα να «μεταπηδούν» οποτεδήποτε από ένα σύστημα άλληλοδράσεων στο ορθολογικό ως προς το σκοπό πράττειν.

Στην προερχόμενη από τα κάτω πίεση για εξορθολογισμό αντιστοιχεί τώρα ένας εξορθολογισμός, που επιβάλλεται από τα πάνω: γιατί οι παραδόσεις, που μέχρι τώρα νομιμοποιούσαν την εξουσία και προσανατόλιζαν την ανθρώπινη πράξη — ιδιαίτερα μάλιστα οι κοσμολογικές έρμηνείες — χάνουν την πειστικότητά τους σε σύγκριση με τα νέα κριτήρια της ορθολογικότητας, που αναφέρεται στους σκοπούς. Αυτό, που ο Max Weber ονόμασε έκκοσμίκευση, έχει σ' αυτό το επίπεδο γενίκευσης, τρεις όψεις. Οι παραδοσιακές κοσμοθεωρήσεις κι αντικειμενοποιήσεις:

1. Χάνουν την ισχύ και το κύρος τους σαν μύθος, σαν επίσημη θρησκεία, σαν καθιερωμένη τελετουργία, σαν απολογητική-μεταφυσική έρμηνεία.
2. Μετατρέπονται πλέον σε υποκειμενικές δυνάμεις πίστης, σε ήθικες, που εξασφαλίζουν στο ιδιωτικό επίπεδο την πειστικότητα των σύγχρονων αξιακών προσανατολισμών («προτεσταντική ήθική»), και
3. παίρνουν τελικά τη μορφή θεωρητικών κατασκευών με διπλή λειτουργία: άσκούν κριτική στην παράδοση και ταυτόχρονα αναδιοργανώνουν το απελευθερωμένο υλικό της παράδοσης, σύμφωνα με τις αρχές των τυπικών δικαίων σχέσεων και της ανταλλαγής ισοδύναμων (ορθολογικό φυσικό δίκαιο).

Οι εθραυστες νομιμοποιήσεις υποκαθίστανται από καινούργιες, οι οποίες πηγάζουν από την κριτική των δογματικών παραδοσιακών έρμηνειών του κόσμου και διεκδικούν έτσι μιαν όρισμένη επιστημονικότητα. Έπειδή, ωστόσο, διατηρούν τις νομιμοποιητικές λειτουργίες, συγκαλύπτουν τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας και τις κρατούν μακριά απ' την ανάλυση και την κοινή συνείδηση. Δημιουργούνται έτσι για πρώτη φορά ιδεολογίες με τη στενή έννοια: αυτές υποκαθιστούν τις παραδοσιακές νομιμοποιήσεις της εξουσίας, εμφανιζόμενες με τις απαιτήσεις της σύγχρονης επιστήμης και δικαιολογούμενες από μιαν κριτική των ιδεολογιών. Μ' αυτήν ακριβώς την έννοια δεν υπάρχουν προ-αστικές «ιδεολογίες».

Η σύγχρονη επιστήμη αναλαμβάνει στα παραπάνω πλαίσια μιαν ιδιότυπη λειτουργία. Αντίθετα απ' ό,τι οι φιλοσοφικές επιστήμες παλαιότερου τύπου, οι σύγχρονες εμπειρικές επιστήμες αναπτύσσονται, από την εποχή ήδη του Γαλιλαίου, μέσα σ' ένα μεθοδολογικό σύστημα-άναφορας, το οποίο αντικατοπτρίζει την υπερβατολογική άποψη του δυνατού τεχνικού έλέγχου. Γι' αυτό και οι σύγχρονες επιστήμες παράγουν μιαν Γνώση, που ως προς τη μορφή της (κι όχι ως προς τις υποκειμενικές προθέσεις της) είναι μιαν Γνώση τεχνικά αξιοποιήσιμη, παρ' ό,τι οι πραγματικές δυνατότητες εφαρμογής της αποδεικνύονται γενικά μόνον εκ των υστέρων. Μέχρι τὰ τέλη του 19ου αιώνα δεν υπήρχε άλληλεξάρτηση των επιστημών και της τεχνικής. Η σύγχρονη επιστήμη δεν είχε μέχρι τότε συμβάλει στην επιτάχυνση της τεχνικής προόδου, ούτε κατά συνέπεια και στην πίεση για εξορθολογισμό από τὰ κάτω. Η συμβολή της στη διαδικασία εκμοντερνισμού ήταν πολύ περισσότερο έμμεση. Η φιλοσοφική έρμηνεία, την οποία η νεότερη φυσική δίνει για τη φύση και την κοινωνία, είναι συμπληρωματική προς εκείνη των φυσικών επιστημών του 17ου αιώνα: μπορούμε να πούμε ότι αντιπροσωπεύει μιαν «έπαγωγή» του μηχανιστικού τους κοσμοειδύλου. Η προσπάθεια ανασυγκρότησης του κλασικού φυσικού δικαίου αναλήφθηκε λοιπόν μέσα σ' αυτά ακριβώς τὰ πλαίσια. Και τó σύγχρονο φυσικό δικαιο, που προέκυψε, απέτελεσε τή βάση των αστικών επαναστάσεων του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα, οι οποίες κατέστρεψαν όριστικά τις παλιότερες νομιμοποιήσεις της εξουσίας.¹⁵

V.

Μέχρι τὰ μέσα του 19ου αιώνα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είχε επικρατήσει στην 'Αγγλία και τή Γαλλία' και μάλιστα σέ τέτοια έκταση, ώστε ο Marx να είναι ήδη σέ θέση να διακρίνει τó θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας μέσα στις παραγωγικές σχέσεις και ν' ασκήσει ταυτόχρονα κριτική στή βάση νομιμοποίησης της ανταλλαγής ισοδυνάμων. Η κριτική του της αστικής ιδεολογίας έγινε με τή μορφή της κριτικής της πολιτικής οικονομίας: ή θεωρία του για τήν εργασιακή αξία κατέστρεψε τή φαινομενικότητα της ελευθερίας, με τήν οποία τó Δίκαιο για τó ελεύθερο συμβόλαιο εργασίας συγκαλύπτει τήν κοινωνική βία, που βρίσκεται στή βάση των σχέσεων της μισθωτής εργασίας. Ο Mareuse στό σημείο αυτό εξασκεί κριτική στόν Max Weber, ότι αγνόησε τήν παραπάνω μαρξική άποψη κι επέμεινε σέ μιαν άφηρημένη έννοια για τόν εξορθολογισμό, ο οποίος δεν εκφράζει τó ειδικό-ταξικό περιεχόμενο της προσαρμογής του θεσμικού πλαισίου στά αναπτυσσόμενα υποσυστήματα όρθολογικής ως προς τó σκοπό πράξης, αλλά τó συγκαλύπτει για μιαν ακόμη φορά. Ο Mareuse γνωρίζει βέβαια, ότι ή μαρξική ανάλυσή δεν μπορεί πλέον να εφαρμοστεί χωρίς όρους στήν ύστεροκαπιταλιστική κοινωνία, στήν οποία αναφέρεται ο Weber· θέλει όμως στό παράδειγμα του Max Weber να δείξει ότι ή ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας μέσα στά πλαίσια ενός κρατικά ρυθμιζόμενου καπιταλισμού δεν μπορεί να γίνει κατανοητή, αν προηγουμένως δεν έχει έννοηθεί ή λειτουργία του φιλελεύθερου καπιταλισμού.

Από τó τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μπορούμε να παρατηρήσουμε δύο τάσεις εξέλιξης στις καπιταλιστικά περισσότερο αναπτυγμένες χώρες:

1. μιαν αυξανόμενη παρεμβατική δραστηριότητα του κράτους, που πρέπει να εξασφαλίσει τή σταθερότητα του συστήματος και
2. μιαν αυξανόμενη άλληλεξάρτηση έρευνας και τεχνικής, που μετατρέπει τήν επιστήμη σέ παραγωγική δύναμη πρώτου μεγέθους.

Οι δύο αυτές τάσεις καταστρέφουν τόν προηγούμενο συσχετισμό ανάμεσα στό θεσμικό πλαίσιο και τὰ υποσυστήματα όρθολογικής ως προς τó σκοπό πράξης, που χαρακτήριζε τόν φιλελεύθερα ανα-

πτυγμένο καπιταλισμό. Έτσι όμως καταργούνται και όρισμένοι βασικοί όροι για την εφαρμογή της πολιτικής οικονομίας, όπως τους διατύπωσε δικαιολογημένα ο Marx, αναφερόμενος στον φιλελεύθερο καπιταλισμό. Το κλειδί για την ανάλυση αυτού του νέου συσχετισμού μάς το δίνει, κατά τη γνώμη μου, η βασική θέση του Marcuse ότι η τεχνική κι η επιστήμη αναλαμβάνουν σήμερα και τη λειτουργία της νομιμοποίησης της εξουσίας.

Η διαρκής ρύθμιση της οικονομικής διαδικασίας με κρατικές παρεμβάσεις, προήλθε από την ανάγκη ν' αντιμετωπισθούν οι απειλητικές για το σύστημα δυσλειτουργίες ενός καπιταλισμού άφημένου στην τύχη του. Η πραγματική ανάπτυξη ενός τέτοιου καπιταλισμού έρχόταν σ' έμφανή αντίθεση με την ιδέα για μιάν αστική κοινωνία, που χειραφετείται από την κυριαρχία και ουδέτεροποιεί την εξουσία. Η ιδεολογία-βάσης* του συστήματος της δίκαιης ανταλλαγής, την οποία είχε αποκαλύψει θεωρητικά ο Marx, κατέρρευσε και στην πράξη. Η μορφή της ιδιωτικής αξιοποίησης του κεφαλαίου μπόρεσε να διατηρηθεί μόνο με τις κρατικές διορθώσεις μιας κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, που σταθεροποιεί τον οικονομικό κύκλο. Το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας απόκτησε πάλι πολιτικό χαρακτήρα. Σήμερα, δέν συμπίπτει πλέον άμεσα με τις παραγωγικές σχέσεις, δέν ταυτίζεται, δηλαδή, μ' ένα σύστημα ιδιωτικού δικαίου, που διασφαλίζει τις καπιταλιστικές οικονομικές συναλλαγές και με τις αντίστοιχες γενικές έγγυήσεις της τάξης, που προσφέρει τό αστικό κράτος. Έτσι όμως αλλάζει και η σχέση μεταξύ οικονομικού συστήματος και συστήματος εξουσίας: ή πολιτική παύει ν' αποτελεί άπλως ένα φαινόμενο της υπερδομής. Τό κατ' έξοχήν νέο στοιχείο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι τώρα, ότι ή κοινωνία δέν μπορεί πλέον νά αυτορυθμίζεται και νά διατηρεί «αυτόνομα» τή συνοχή της σάν μιá σφαίρα, που προύπάρχει του κράτους και τό στηρίζει. Από τή στιγμή αúτ ή σχέση μεταξύ κοινωνίας και κράτους δέν μπορεί πλέον νά θεωρείται σάν σχέση μεταξύ βάσης και υπερδομής, όπως τήν είχε καθορίσει ή μαρξική θεωρία. Η κριτική θεωρία της κοινωνίας δέν μπορεί, κατά συνέπεια, νά παρουσιάζεται αποκλειστικά υπό τή μορφή της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Ένας τρόπος θεώρησης, που απομονώνει μεθοδολογικά τους οικονομικούς νόμους κίνησης της κοινωνίας, μπορεί νά έχει τήν αξίωση ότι κατανοεί, ως προς τις βασικές κατηγορίες της, τή δομή της κοινωνικής ζωής, μόνον εφό-

σον ή πολιτική εξαρτάται άμεσα από τήν οικονομική βάση, και δέν πρέπει ακόμη νά έννοηθεί σάν κρατική δραστηριότητα και πολιτική ρύθμιση των συγκρούσεων. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας μόνο σάν κριτική της ιδεολογίας ήταν, σύμφωνα με τον Marx, ή θεωρία της αστικής κοινωνίας. Από τή στιγμή όμως που ή ιδεολογία της δίκαιης ανταλλαγής καταρρέει, δέν μπορεί πλέον και ή κριτική του συστήματος εξουσίας νά γίνεται άμεσα στή βάση των παραγωγικών σχέσεων.

Μετά τήν κατάρρευση της παραπάνω ιδεολογίας, ή πολιτική εξουσία απαιτεί μιá νέα νομιμοποίηση. Η νομιμοποίηση αυτή δέν μπορεί πλέον νά προέρχεται από μιá μη-πολιτική τάξη πραγμάτων — από τις παραγωγικές δηλαδή σχέσεις. Γιατί ο καθορισμός της διαδικασίας ανταλλαγής γίνεται κι αυτός άμεσα: από ένα προκρατικά οργανωμένο και κρατικά θεσμοποιημένο σύστημα εξουσίας. Μ' αυτή τήν έννοια, αναγενώνεται ή ανάγκη για άμεση νομιμοποίηση, που υπήρχε στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Αλλά ή αποκατάσταση μιás άμεσα πολιτικής εξουσίας (με τήν τυπική μορφή μιás νομιμοποίησης στηριγμένης στην πολιτισμική παράδοση) έχει γίνει, από τήν άλλη μεριά, αδύνατη. Αφ' ενός, επειδή οι παραδόσεις έχουν όπωσδήποτε εξασθενήσει κι αφ' άλλου, επειδή τά επακόλουθα της αστικής χειραφέτησης από τήν άμεση πολιτική εξουσία (τά άτομικά δικαιώματα και τό σύστημα των γενικών εκλογών) δέν μπορούν ν' άγνοηθούν τελείως στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, παρά μόνο σέ περιόδους ολοκληρωτικής αντίδρασης. Στά συστήματα του κρατικά ρυθμιζόμενου καπιταλισμού, ή τυπική-δημοκρατική εξουσία έχει ανάγκη από μιá νομιμοποίηση, που είναι αδύνατο νά ικανοποιηθεί με τήν ένδεχόμενη επάνοδο σέ προκαπιταλιστικές μορφές νομιμοποίησης. Γι' αυτό και στή θέση της ιδεολογίας της ελεύθερης ανταλλαγής εμφανίζεται τώρα ένα είδος προγραμματισμού της υποκατάστασης,* που δέν άφορά τις κοινωνικές συνέπειες του θεσμού της αγοράς, αλλά εκείνες μιás κρατικής δραστηριότητας, ή οποία εξισορροπεί τις δυσλειτουργίες του συστήματος της ελεύθερης ανταλλαγής. Η αστική ιδεολογία της ατομικής επίδοσης (όπου ή κοινωνική θέση δέν προσδιορίζεται πλέον από τήν αγορά, αλλά από τό εκπαιδευτικό σύστημα) συνδυάζεται με τήν έγγυήση ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικής εθιμότητας, μιás σίγουρης θέσης εργασίας κι ενός σταθερού εισοδήματος. Μ' αυτόν τον προγραμματισμό της υποκατάστασης τό σύστημα-

έξουσίας εξασφαλίζει τους όρους για τή σταθερότητα ενός συνολικού συστήματος, που έγγυάται τήν κοινωνική ασφάλεια και τις δυνατότητες προσωπικής ανάπτυξης και προφυλάσσει τήν οικονομία από ένδεχόμενους αναπτυξιακούς κινδύνους. Κάτι τέτοιο απαιτεί ένα ελεύθερο πεδίο χειρισμών για κρατικές παρεμβάσεις που —μέ τμήμα τή σχετική αποδυνάμωση των θεσμών του ιδιωτικού δικαίου— διασφαλίζουν τήν ιδιωτική μορφή αξιοποίησης του κεφαλαίου κι έξαρτοῦν τή νομιμοφροσύνη των μαζών απ' αυτή τή μορφή.

Από τή στιγμή, που ή κρατική δραστηριότητα αποδέλπει στή σταθερότητα και τήν ανάπτυξη του οικονομικού συστήματος, ή πολιτική προσλαμβάνει έναν ιδιότυπο άρνητικό χαρακτήρα: προσανατολίζεται στον παραμερισμό των δυσλειτουργιών και τήν αποφυγή κινδύνων απειλητικών για τὸ σύστημα, στήν επίλυση δηλαδή τεχνικών προβλημάτων κι όχι στήν πραγματοποίηση πρακτικών σκοπών. Αυτό ακριβώς τὸ στοιχείο έπεσήμανε ὁ Claus Offe στή συμβολή του κατά τὸ φετεινὸ (*) συνέδριο κοινωνιολογίας στή Φρανκφούρτη: «Στή δομική αυτή σχέση οικονομίας και κράτους ή πολιτική εκφυλλίζεται σὲ μιὰ δραστηριότητα, που ὑπακούει σὲ πολυάριθμες και διαρκῶς νεοεμφανιζόμενες "προσταγές αποφυγής", ὁ ὅγκος των διαφοροποιημένων κοινωνικο-οικονομικών πληροφοριών, που εισρέουν στὸ πολιτικὸ σύστημα, επιτρέπει τόσο τήν ἔγκαιρη ἀναγνώριση των περιοχών, που ένδεχομένως απειλοῦνται, ὅσο και τήν διαχείριση των ενεργῶν κινδύνων. Τὸ καινούργιο σ' αυτή τή δομή είναι [...] ὅτι οἱ κίνδυνοι ἀποσταθεροποίησης —που σὲ ἀγορὲς με ὑψηλὸ βαθμὸ ὀργάνωσης ἀποτελοῦν εἰσβατικά συστατικά στοιχεία των μηχανισμών τῆς ιδιωτικῆς αξιοποίησης του κεφαλαίου, ἀλλὰ μπορούν νὰ χειραγωγηθοῦν— προδιαγράφουν ἀπὸ μόνοι τους και τις ἀναγκαῖες προληπτικές ἐνέργειες καθὼς και τὰ μέτρα, που πρέπει νὰ γίνουν ἀποδεκτά, ἐφ' ὅσον ἑναρμονίζονται με τήν ἰσχύουσα μορφή νομιμοποίησης, τήν ὁποία προσφέρει ὁ προγραμματισμὸς τῆς ὑποκατάστασης».¹⁶ Ὁ Offe παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸς ὁ προληπτικὸς προσανατολισμὸς τῆς δράσης περιορίζει τήν κρατική δραστηριότητα σὲ τεχνικὰ καθήκοντα, που μπορούν νὰ ἐπιλυθοῦν διοικητικά, ἐνῶ τὰ πρακτικὰ προβλήματα τρόπον τινὰ εξαφανίζονται. Τὰ πρακτικὰ περιεχόμενα ἀπαλείφονται.

(*) 1968. (Σ.τ.Μ.)

Ἡ πολιτική του «παλαιότερου στυλ» —και μόνο λόγω τῆς μορφῆς νομιμοποίησης τῆς κυριαρχίας— καθορίζεται ὅπωςδήποτε σὲ σχέση με πρακτικούς σκοπούς: οἱ ἑρμηνεῖες τῆς «καλῆς ζωῆς» διγονταν μέσα στὰ πλαίσια των σχέσεων ἀλληλόδρασης. Αυτό ἰσχύει ἀκόμη και για τήν ἰδεολογία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀντίθετα ὁ κυρίαρχος σήμερα προγραμματισμὸς τῆς ὑποκατάστασης ἀναφέρεται μόνο στή λειτουργικότητα ενός διευθυνόμενου συστήματος και ἀποκλείει τὰ πρακτικὰ προβλήματα. Ἀποκλείει συνεπῶς και τή συζήτηση για τήν ἀποδοχή προτύπων, που μόνο μέσα σὲ μιὰ δημοκρατική διαμόρφωση τῆς βούλησης θὰ μπορούσαν νὰ διαφωτισθοῦν. Ἡ επίλυση τεχνικών προβλημάτων δὲν χρειάζεται τή δημόσια συζήτηση. Οἱ δημόσιες συζητήσεις θὰ καθιστοῦσαν μᾶλλον προβληματικές τις ὀριακῆς συνθήκες του συστήματος, στὰ πλαίσια του ὁποίου τὰ καθήκοντα τῆς κρατικῆς δραστηριότητας ἔχουν καθαρὰ τεχνικὸ χαρακτήρα. Γι' αὐτὸ και ή νέα πολιτική του κρατικού παρεμβατισμοῦ ἀπαιτεῖ μιὰν ἀποπολιτικοποίηση των μαζών. Στὸ μέτρο που ἀποκλείονται τὰ πρακτικὰ προβλήματα, ή κοινή γνώμη χάνει τήν πολιτική της λειτουργία. Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, παραμένει πάντα διαχωρισμένο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ συστήματα ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πράξης. Ἡ ὀργάνωσή του εἶναι, ὅπως και προηγουμένως, ἓνα πρόβλημα πρακτικῆς συνδεδεμένο με τήν ἐπικοινωνία κι ὄχι μόνο πρόβλημα τεχνικῆς — ὅσο ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα κι ἂν ἔχει αὐτή. Ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς πρακτικῆς, που συνδέεται με τή νέα μορφή πολιτικῆς ἐξουσίας, δὲν εἶναι ἐπομένως αὐτονόητος. Ὁ προγραμματισμὸς τῆς ὑποκατάστασης, νομιμοποιώντας τήν ἐξουσία, ἀφήνει ἀκάλυπτη μιὰν ἀνάγκη, που εἶναι ἀποφασιστική για τή νομιμοποίηση: με ποιὸν τρόπο θὰ ἐξηγηθεῖ στις ἴδιες τις μάζες αὐτή ή ἀποπολιτικοποίηση; Ὁ Marcuse θὰ μπορούσε ἐδῶ ν' ἀπαντήσει: με τὸ ν' ἀναλάβουν, ή τεχνική κι ή ἐπιστήμη, και ἓνα ἰδεολογικὸ ρόλο.

VI.

Ἀπὸ τὰ τέλη του 19ου αἰώνα ἀρχίζει βαθμιαία νὰ ὑπερισχύει ὄλο και πιὸ έντονα ή ἄλλη τάση ἐξέλιξης, που χαρακτηρίζει τὸν

ύστερο καπιταλισμό: η *επιστημονικοποίηση** της τεχνικής. Η θεσμική πίεση για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με την εισαγωγή νέων τεχνικών υπήρχε πάντα στον καπιταλισμό. Οι νεωτερισμοί, ωστόσο, εξαρτιόνταν από σποραδικές εφευρέσεις, που αν και είχαν, κι αυτές, οικονομικά κίνητρα, διατηρούσαν πάντα έναν αυτοφυή χαρακτήρα. Η σχέση αυτή αλλάζει στο μέτρο που η τεχνική εξέλιξη συνδέεται άμοιβαία με την πρόοδο των σύγχρονων επιστημών. Με την ύψηλή βιομηχανική έρευνα ή επιστήμη, η τεχνική κι η αξιοποίηση συναρθρώνονται στο ίδιο σύστημα. Η βιομηχανική έρευνα συνδέεται στο μεταξύ με μιὰ κρατικά κατευθυνόμενη έρευνα, που υποστηρίζει κατά πρώτο λόγο την επιστημονική και τεχνική πρόοδο στον στρατιωτικό τομέα. Από εκεί οι πληροφορίες επιστρέφουν στα πεδία της αστικής παραγωγής των αγαθών. Η τεχνική και η επιστήμη γίνονται έτσι οι πρώτες παραγωγικές δυνάμεις· παύουν κατά συνέπεια να ισχύουν και οι συνθήκες για την εφαρμογή της μαρξικής Θεωρίας της εργασιακής αξίας. Δέν έχει πλέον νόημα, ο υπολογισμός της ποσότητας των κεφαλαίων, που επενδύονται στην έρευνα και την ανάπτυξη, να γίνεται με βάση την αξία της ανειδίκευτης (άπλης) εργατικής δύναμης, όταν η ίδια ή επιστημονική-τεχνική πρόοδος έχει καταστεί μιὰ πηγή υπεραξίας ανεξάρτητη, σε σχέση με τη μόνη πηγή υπεραξίας που θεωρούσε ο Marx: η εργατική δύναμη του άμεσου παραγωγού χάνει όλο και περισσότερο το ειδικό της βάρος.¹⁷

Για όσον καιρό οι παραγωγικές δυνάμεις συνδέονταν εμφανώς με τις όρθολογικές αποφάσεις και την εργαλειακή πράξη του κοινωνικά παραγωγικού ανθρώπου, μπορούσαν ακόμη να κατανοούνται σαν το δυναμικό ενός αυξανόμενου τεχνικού έλέγχου, χωρίς όμως να συγχέονται με το θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ήταν ένταγμένες. Αλλά με τη θεσμοποίηση της επιστημονικής-τεχνικής πρόοδου το δυναμικό των παραγωγικών δυνάμεων προσλαμβάνει μιὰ μορφή, η οποία συσκοτίζει στη συνείδηση των ανθρώπων το *δυσίμο* εργασίας και *άλληλόδρασης*.

Τα κοινωνικά συμφέροντα εξακολουθούν, βέβαια, να καθορίζουν την κατεύθυνση, τις λειτουργίες και την ταχύτητα της τεχνικής πρόοδου. Τα συμφέροντα όμως αυτά όρίζουν σε τέτοιο βαθμό το κοινωνικό σύστημα σαν σύνολο, ώστε να ταυτίζονται τελικά με το ίδιο το συμφέρον για τη διατήρησή του. Η ιδιωτική μορφή αξιοποίησης του κεφαλαίου κι ο μηχανισμός κατανομής των κοινω-

γικών παροχών, που εξασφαλίζει τη νομιμοφροσύνη, παραμένουν σαν τέτοιοι αποκλεισμένοι από τη συζήτηση. Σαν ανεξάρτητη μεταβλητή εμφανίζεται τώρα μιὰ κατά βάση αυτόνομη πρόοδος της επιστήμης και της τεχνικής, 'Απ' αυτήν εξαρτάται πλέον στην πραγματικότητα ή σημαντικότερη επιμέρους μεταβλητή του συστήματος: η οικονομική ανάπτυξη. Διανοίγεται έτσι μιὰ προοπτική, όπου η ανάπτυξη του κοινωνικού συστήματος φαίνεται να καθορίζεται από τη λογική της επιστημονικής-τεχνικής πρόοδου. Η ενύπαρκτη κανονικότητα αυτής της πρόοδου φαίνεται να παράγει τους εμπράγματους καταναγκασμούς, στους οποίους πρέπει να συμμορφώνεται μιὰ πολιτική ύποταγμένη στις λειτουργικές ανάγκες του συστήματος. Μόλις όμως ή επίφαση αυτή έδραιωθεί αποτελεσματικά, ή προπαγανδιστική αναφορά στο ρόλο της επιστήμης και της τεχνικής μπορεί πλέον να εξηγήσει και να νομιμοποιήσει το γιατί στις σύγχρονες κοινωνίες ή διαδικασία μιὰς δημοκρατικής διαμόρφωσης της βούλησης, σε σχέση με τα πρακτικά προβλήματα, χάνει «αναγκαστικά» τη λειτουργικότητά της και «πρέπει» να υποκατασταθεί από αποφάσεις δημοψηφισματικού χαρακτήρα* για τις *εναλλακτικές ήγετικές ομάδες*, που διευθύνουν το διοικητικό προσωπικό. Η τεχνοκρατική αυτή θέση έχει αναπτυχθεί επιστημονικά σε διάφορες εκδοχές.¹⁸ Αλλά το πιο σημαντικό εν προκειμένω είναι κατά τη γνώμη μου το γεγονός, ότι ή θέση αυτή μπορεί να διεισδύσει σαν ιδεολογία στη συνείδηση των αποπολιτικοποιημένων μαζών και ν' αποκτήσει νομιμοποιητική δύναμη.¹⁹ Η ιδιότυπη *εκανότητα* αυτής της ιδεολογίας συνίσταται στο ότι μπορεί να αποσπάσει την αυτο-κατανόηση της κοινωνίας από το σύστημα αναφοράς της επικοινωνιακής πράξης κι από τις κατηγορίες της —συμβολικά μεσολαβημένης— *άλληλόδρασης* και να την υποκαταστήσει μ' ένα επιστημονικό υπόδειγμα. Η αυτο-κατανόηση του κοινωνικού κόσμου των βιωμάτων μέσω πολιτισμικών κατηγοριών αντικαθίσταται κι αυτή, στο ίδιο μέτρο, από την αυτοπραγμοποίηση του ανθρώπου στις κατηγορίες της όρθολογικής πράξης και της προσαρμοστικής συμπεριφοράς.

Η Ανάλυση συστημάτων προσφέρει το υπόδειγμα για μιὰ σχεδιασμένη *ανασυγκρότηση* της κοινωνίας. Κατ' αρχάς υπάρχει βέβαια ή δυνατότητα να συλλάβουμε και ν' αναλύσουμε μεμονωμένες επιχειρήσεις κι οργανισμούς, πολιτικά κι οικονομικά υπο-συστήματα ή ακόμη και κοινωνικά συστήματα στο σύνολό τους, σύμφωνα

μέ το πρότυπο τῶν αὐτορρυθμιζόμενων συστημάτων. Ἄλλο πράγμα εἶναι ὅμως νά χρησιμοποιοῦμε ἓνα κυβερνητικό πλαίσιο ἀναφοράς γιά ἀναλυτικούς σκοπούς, κι ἄλλο πράγμα, ἐφαρμόζοντας αὐτό τὸ πρότυπο, νά διαρρυθμίζουμε ἓνα δεδομένο κοινωνικό σύστημα σέ σύστημα ἀνθρώπου-μηχανῆς. Ἡ μεταφορά τοῦ ἀναλυτικοῦ ὑποδείγματος στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης προϋποτίθεται ὡστόσο ἐξ ὑπαρχῆς στὴν ἴδια τὴν Ἀνάλυση συστημάτων. Ἀκολουθώντας, λοιπόν, αὐτὴ τὴν ἐνστικτώδη τρόπον τινά τάση αὐτοσταθεροποίησης τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, καταλήγουμε στὴν ἐξῆς ιδιότυπη προοπτικὴ: ἡ δομὴ τοῦ ἑνός ἀπὸ τοὺς δύο τύπους τοῦ πράττειν — ὁ λειτουργικός κύκλος τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πράξης — ὄχι μόνο ὑπερισχύει σὲ σχέση μὲ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο, ἀλλὰ ἐνσωματώνει σιγά σιγά καὶ τὴν ἐπικοινωνιακὴ πράξη σὰν τέτοια. Ἄν, μαζὶ μὲ τὸν Arnold Gehlen, θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς τεχνικῆς ἐξέλιξης συνίσταται στὴν βαθμιαία ἀποδέσμευση τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πράξης ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμὸ καὶ στὴ μηχανοποίησή του τότε, ἡ τεχνοκρατικὴ τάση ποὺ ἀναφέραμε, μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ σὰν τὸ τελευταῖο βῆμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνο εἶναι σὲ θέση, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία του σὰν homo faber — νά ἀντικειμενοποιήσῃ καθολικὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ καὶ νά σταθεῖ ἀπέναντι στὰ ἐπιτεύγματα του σὰν αὐτονομημένα προϊόντα: ἀλλὰ μπορεῖ παράλληλα, σὰν homo fabricatus, νά ὀκληρωθεῖ κι ὁ ἴδιος μέσα στὸν τεχνικὸ μηχανισμό: ἀρκεῖ ἡ δομὴ τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης ν' ἀναπαρασταθεῖ μ' ἐπιτυχία στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν συστημάτων. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἰδέα, τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας, ποὺ βασίζεταν μέχρι τώρα πάνω σ' ἓναν διαφορετικὸ τύπο δραστηριότητος, ἀπορροφᾶται κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἀπὸ τὰ ὑποσυστήματα ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης, ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένα μέσα του.

Αὐτὴ ἡ τεχνοκρατικὴ τάση δὲν ἔχει, βέβαια, ὑλοποιηθεῖ πούθενά — ἔστω καὶ σὰν ἀπαρχή. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὅμως, χρησιμοποιεῖται σὰν ἰδεολογία τῆς νέας πολιτικῆς, ποὺ εἶναι προσανατολισμένη σὲ τεχνικὰ καθήκοντα, ἀποκλείοντας τὰ πρακτικὰ προβλήματα. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνταποκρίνεται σὲ ὀρισμένες τάσεις τῆς ἐξέλιξης, ποὺ εἶναι δυνατὸ νά ὀδηγήσουν σὲ μιὰ ὑπονόμηση αὐτοῦ ποὺ ὀνομάσαμε θεσμικὸ πλαίσιο. Ἡ ἀνοικτὴ ἐξουσία τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὶς χειραγωγητικὰ πιέσεις μιᾶς

διοίκησης τεχνικο-ἐπιχειρησιακοῦ χαρακτήρα. Ἡ ἠθικὴ ἐπιβολὴ τῆς ἔννομης τάξης καὶ συνεπῶς ἡ ἐπικοινωνιακὴ πράξη, ποὺ συνδέεται μ' ἓνα γλωσσικὰ ἐκφρασιμένο νόημα καὶ προϋποθέτει τὴν ἐσωτερικευση κανόνων, ὑποκαθίσταται σὲ αὐξάνόμενο βαθμὸ ἀπὸ μιὰ κατὰ συνθήκη συμπεριφορὰ. Οἱ μεγάλοι ὀργανισμοὶ ὀργανώνονται κι αὐτοὶ ὅλο καὶ περισσότερο σύμφωνα μὲ τὴ δομὴ τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πράξης. Οἱ βιομηχανικὰ προηγημένες κοινωνίες φαίνεται νά προσεγγίζουν ἓνα ὑπόδειγμα ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ μᾶλλον διευθύνεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, παρά καθοδηγεῖται ἀπὸ ἐσωτερικευμένους κανόνες. Ὁ ἔμμεσος ἔλεγχος μέσω προκατασκευασμένων διεγέρσεων ἔχει αὐξηθεῖ ιδιαίτερα σὲ πεδία, ὅπου ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι φαινομενικὰ ἐλεύθερη: ἐκλογές, κατανάλωση, ἐλεύθερος χρόνος. Ἀπὸ κοινωνικο-ψυχολογικὴ ἀποψη, ἡ ἐποχὴ μας δὲν χαρακτηρίζεται τόσο ἀπὸ τὴν αὐταρχικότητα τῆς προσωπικότητος, ὅσο μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἀποδόμηση τοῦ ὑπερ-ἐγώ. Μιὰ περισσότερο προσαρμοστικὴ συμπεριφορὰ ὅμως, δὲν εἶναι παρά ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ὅτι ἡ σφαῖρα τῶν γλωσσικὰ μεσολαβημένων ἀλληλοδράσεων διαλύεται μέσα στὴ δομὴ τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης. Στὸ ὑποκειμενικὸ ἐπίπεδο ἔχουμε ἀντίστοιχα μιὰν ἐξάλειψη τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν ὀρθολογικὴ ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξη καὶ τὴν ἀλληλοδράση: ἐξάλειψη ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἰδεολογικὴ δύναμη τῆς τεχνοκρατικῆς συνείδησης ἔγκειται ἀκριβῶς στὴ συγκάλυψη αὐτῆς τῆς διαφορᾶς.

VII.

Ἐξαιτίας τῶν δύο τάσεων τῆς ἐξέλιξης ποὺ ἀναφέραμε, ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία ἄλλαξε σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε δὲν εἶναι πιὰ δυνατὸ νά χρησιμοποιοῦνται χωρὶς ὄρους δύο κατηγορίες-κλειδιά τῆς μαρξικῆς θεωρίας: ὁ ταξικὸς ἀγῶνας καὶ ἡ ἰδεολογία.

Ἡ πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων συγκροτήθηκε κατ' ἀρχὰς σὰν τέτοια πάνω στὴ βάση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, φτάνοντας ἔτσι σ' ἓνα ἀντικειμενικὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἐπέτρε-

πε την αναδρομική αναγνώριση της ταξικής δομής της παραδοσιακής κοινωνίας ως δομής άμεσα πολιτικής. Ο κρατικά ρυθμιζόμενος καπιταλισμός, έχοντας προκύψει από μιάν αντίδραση στις απειλές κατά του συστήματος, τις όποιες δημιουργούσε ο ανοικτός ταξικός ανταγωνισμός, αδρανοποιεί την ταξική σύγκρουση. Το σύστημα του ύστερου καπιταλισμού καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από μιιά πολιτική κοινωνικών παροχών, δηλαδή, αποφυγής των συγκρούσεων, που εξασφαλίζει τη νομιμοφροσύνη των μισθουσυντήρητων μαζών. Έτσι ή σύγκρουση εκείνη, την οποία συνεπάγεται ή ιδιωτική αξιοποίηση του κεφαλαίου και είναι πάντα ένυπαρκτη στη δομή της κοινωνίας, παραμένει με την σχετικά μεγαλύτερη πιθανότητα σε λανθάνουσα κατάσταση. Επισιιάζεται από άλλες συγκρούσεις, που καθορίζονται θέβαια κι αυτές από τον τρόπο παραγωγής, αλλά δεν μπορούν πιά να πάρουν τη μορφή των ταξικών συγκρούσεων. Ο Klaus Offe αναλύει την παράδοξη αυτή κατάσταση στη συμβολή του, που αναφέραμε παραπάνω. (*) Υποστηρίζει ότι τά κοινωνικά συμφέροντα προκαλούν ανοικτές συγκρούσεις με τόσο μεγαλύτερη πιθανότητα, όσο λιγότερο επικίνδυνες είναι για τό σύστημα οι συνέπειές τους. Συγκρούσεις μπορούν να προκαλέσουν ιδιαίτερα εκείνες οι ανάγκες, που βρίσκονται στην περιφέρεια του πεδίου της κρατικής δραστηριότητας: όντας απομακρυσμένες από την κεντρική σύγκρουση, που διατηρείται σε λανθάνουσα κατάσταση, δεν έχουν καμιά προτεραιότητα κατά την αντιμετώπιση των κινδύνων. Οι ανάγκες αυτές, λοιπόν, πυροδοτούν συγκρούσεις στο μέτρο, που οι ανομοιόμορφα κατανομημένες κρατικές παρεμβάσεις δημιουργούν πεδία με καθυστερημένη ανάπτυξη και προκαλούν αντίστοιχες εντάσεις, λόγω της ανισότητας: «Η ανισότητα στα διάφορα πεδία της ζωής αυξάνεται προπαντός, λόγω του διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης ανάμεσα στην πραγματικά θεσμοποιημένη και τη δυνατή τεχνική και κοινωνική πρόοδο. Γνωστά παραδείγματα αυτής της ανισότητας είναι: ή αναγνωριστική ανάμεσα στον ταχύτατο έκσυγχρονισμό των παραγωγικών και στρατιωτικών μηχανισμών από τη μιιά και στην στασιμότητα που χαρακτηρίζει την όργάνωση των συγκοινωνιακών, ύγειονομικών κι εκπαιδευτικών συστημάτων απ' την άλλη ή αντίφαση ανάμεσα στην όρθολογική σχεδιοποίηση και ρύθμιση της φορολογικής και δημοσιονομικής πολιτικής από τη μιιά

(*) Βλ. ύποσημείωση 16. (Σ.τ.Μ.)

και στην αυτοφυή ανάπτυξη των πόλεων και των διαφόρων περιοχών από την άλλη. Τέτοιες αντιφάσεις δεν μπορούν πλέον να εξηγηθούν με πειστικό τρόπο, αν θεωρηθούν απλώς σαν έπακόλουθα των ταξικών ανταγωνισμών' μπορούν όμως όπωσδήποτε να έρμηνευτούν σαν συνέπειες μιιάς διαδικασίας, που παραμένει κυρίαρχη: της ιδιωτικής αξιοποίησης του κεφαλαίου και των ειδικά καπιταλιστικών σχέσεων έξουσίας. Σ' αυτή τη διαδικασία κυρίαρχα είναι εκείνα τά συμφέροντα, που χωρίς να μπορούν να έντοπισθούν μονοσήμαντα, είναι σε θέση, στηριζόμενα στον καθιερωμένο μηχανισμό της καπιταλιστικής οικονομίας, ν' αντιδράσουν στην προσβολή των συνθηκών σταθερότητας, με τη δημιουργία κινδύνων, που είναι πρωταρχικής σημασίας για τό σύστημα».

Τά συμφέροντα, που συνδέονται στενά με τη διατήρηση του τρόπου παραγωγής, δεν μπορούν πλέον να έντοπισθούν μονοσήμαντα», μέσα στο κοινωνικό σύστημα, σαν ταξικά συμφέροντα. Γιατί ή πολιτική έξουσία, προσανατολισμένη στην άποφυγή των κινδύνων που απειλούν τό σύστημα, αποκλείει άκριδώς εκείνη την «έξουσία», σαν άμεσα πολιτική ή οικονομικά μεσολαβημένη κοινωνική έξουσία, που άσκειται έτσι, ώστε ένα ταξικά προσδιορισμένο ύποκείμενο ν' αντιπαρατίθεται σ' ένα άλλο.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ταξικές αντιθέσεις έχουν άρθει, αλλά ότι βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση. Οι ταξικές διαφορές εξακολουθούν πάντα να υπάρχουν με τη μορφή των επιμέρους πολιτικών παραδόσεων και των αντίστοιχων διαφοροποιήσεων, όχι μόνο στις συνθήκες και τό επίπεδο της ζωής αλλά και στις πολιτικές τοποθετήσεις. Υπάρχει, εκτός αυτού, ή πιθανότητα —που έξαρτάται από την κοινωνική δομή— ή τάξη των μισθουσυντήρητων να πλήττεται, από την κοινωνική ανισότητα, σκληρότερα απ' ό,τι άλλες κοινωνικές ομάδες. Και τελικά τό γενικευμένο συμφέρον για τη διατήρηση ενός συστήματος, που προσφέρει άμεσες εύκαιρίες-ζωής, είναι άκόμη και σήμερα στενά συναρτημένο με μιιά δομή προνομίων: ή έννοια ενός συμφέροντος πλήρους αυτονομημένου, σε σχέση με τά ζωντανά ύποκείμενα, θα άναιρούταν από μόνη της. Ωστόσο, στον κρατικά ρυθμιζόμενο καπιταλισμό, ή πολιτική έξουσία, αντιμετωπίζοντας τους κινδύνους που απειλούν τό σύστημα, ένσωματώνει μέσα της κι ένα συμφέρον, που ύπερβαίνει τά ύπολανθάνοντα ταξικά όρια: να διατηρήσει την έπιφαση του έξισορροπιστικού κατανομέα.

Ἡ μετατόπιση τῶν συγκρούσεων ἀπὸ τὰ ταξικά στὰ «μὴ-προνομακά»* πεδία τῆς ζωῆς δὲν σημαίνει, θέβαια, μὲ κανένα τρόπο, ὅτι ἀποφορτίζεται καὶ τὸ ἰσχυρὸ δυναμικὸ τῶν συγκρούσεων. Ὅπως δείχνει τὸ ἀκραῖο παράδειγμα τῶν φυλετικῶν συγκρούσεων στὴς ΗΠΑ, εἶναι δυνατὸ σὲ ὀρισμένα πεδία καὶ κοινωνικὲς ομάδες νὰ συσσωρευτοῦν τόσο πολλὲς ἀνισότητες, ὥστε οἱ συνέπειές τους νὰ ὀδηγήσουν σ' ἐκρήξεις παρόμοιες μ' ἐκεῖνες ἐνὸς ἐμφύλιου πολέμου. Χωρὶς ὅμως σύνδεση μὲ τὸ δυναμικὸ τῶν διαμαρτυριῶν διαφορετικῆς προέλευσης, οἱ συγκρούσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ μιὰ τέτοια μὴ-προνομακῆ μεταχείριση, ἔχουν τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικό: ἐνῶ ἐξαναγκάζουν —ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατὸ— τὸ σύστημα ν' ἀντιδράσει μὲ τρόπο ἐντονο καὶ ἀσυμβίβαστο πρὸς τὴν τυπικὴ δημοκρατία, δὲν μποροῦν ἐντούτοις νὰ τὸ ἀνατρέψουν. Γιατὶ οἱ μὴ-προνομιούχες ομάδες δὲν συνιστοῦν κοινωνικὲς τάξεις· οὔτε μποροῦν ποτὲ ν' ἀντιπροσωπεύουν —δυνάμει— ὀλόκληρη τὴ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀποστέρησή τους ἀπὸ δικαιώματα καὶ ἡ ἐξαθλιωσίη τους, δὲν συμπίπτουν πλέον μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκμετάλλευσης, γιατί τὸ σύστημα δὲν ζεῖ ἀπὸ τὴ δική τους ἐργασία. Μπορεῖ, θέβαια, ν' ἀντιπροσωπεύουν μιὰ φάση τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ ἀνήκει στὸ παρελθόν. Ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ ἀρνοῦνται γενικὰ τὴ συνεργασία, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιβάλλουν τίς νόμιμες διεκδικήσεις τους, οἱ ὁποῖες παραμένουν ἔτσι στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐκκλήσεων. Οἱ μὴ-προνομιούχες ομάδες μποροῦν σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις ν' ἀντιδράσουν στὴν μακροπρόθεσμη περιφρόνηση τῶν νόμιμων ἀπαιτήσεών τους μὲ ἀπεγνωσμένες βίαιες ἐνέργειες ἢ μὲ τὴν αὐτοκαταστροφή τους. Ἐνας τέτοιος ἐμφύλιος πόλεμος δὲν ἔχει ὡστόσο τίς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες ἐπιτυχίας τῆς ταξικῆς πάλης, ἐφ' ὅσον δὲν πραγματοποιοῦνται καθόλου συμμαχίες μὲ προνομιούχες κοινωνικὲς ομάδες.

Τὸ παραπάνω ὑπόδειγμα φαίνεται νὰ εἶναι —μὲ ὀρισμένους περιορισμούς— ἐφαρμόσιμο καὶ γιὰ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὴς βιομηχανικὰ προηγμένες κοινωνίες καὶ τίς πρῶνι ἀπεικαιοκρατούμενες περιοχές τοῦ τρίτου κόσμου. Μιὰ ἀυξανόμενη ἀνισότητα συνεπάγεται κι ἐδῶ μιὰ μορφή μειονεκτικότητας ὡς πρὸς τὰ προνόμια, ποὺ ὅλο καὶ λιγότερο θὰ μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ κατανασθεῖ μὲ τίς ἐννοιολογικὲς κατηγορίες τῆς ἐκμετάλλευσης. Στὸ ἐπίπεδο αὐτῶν τῶν σχέσεων δὲν ἀναφερόμαστε, φυσικά, σὲ οἰκονομικὰ ἀλλὰ σὲ ἀμεσα στρατιωτικὰ συμφέροντα.

Ὅπως καὶ νὰ ἴναι πάντως, οἱ ἐξαθλιωμένες καὶ οἱ προνομιού-

χες ομάδες τῆς ὑστεροκαπιταλιστικῆς κοινωνίας δὲν ἀντιπαρτίθενται πιά μεταξὺ τους σὰν κοινωνικο-οἰκονομικὲς τάξεις — ἔστω κι ἂν ἡ μειονεκτικότητα ὡς πρὸς τὰ προνόμια ἀφορᾷ ἀκόμη εἰδικὲς κοινωνικὲς τάξεις κι ὄχι ὀλόκληρες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ θεμελιακὴ σχέση, ποὺ χαρακτηρίζει ὅλες τίς παραδοσιακὲς κοινωνίες, ἐμφανίζεται καθ' ἑαυτὴ στὸν φιλελεύθερο καπιταλισμό. Ἔχει τὴ μορφή τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης μεταξὺ ὀμάδων μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς θεσμοποιημένης σχέσης ἐξουσίας, οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ πολιτικῆς καταπίεσης, ὅπου ἡ ἐπικοινωνία παραμορφώνεται καὶ περιορίζεται σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε οἱ ἰδεολογικὲς νομιμοποιήσεις νὰ εἶναι πλέον ἀδύνατο νὰ ἀμφισβητηθοῦν. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ θεμελιακὴ σχέση χάνει τὴν ἀμεσότητά της. Ἡ ἐγγελιανὴ ἠθικὴ ὀλότητα μιᾶς συνάφειας-ζωῆς, ποὺ διαρρηγγύεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν ὑποκειμένων νὰ ἱκανοποιήσουν ἀμοιβαῖα τίς ἀνάγκες τους, δὲν ἀποτελεῖ πιά τὸ κατάλληλο ὑπόδειγμα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μεσολαβημένης ταξικῆς σχέσης στὸν ὑστερο καπιταλισμό. Ἡ ἀκινητοποιημένη ἠθικὴ διαλεκτικὴ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι θρισκόμαστε σὲ μιὰ μετὰ-ιστορικὴ φάση. Κι αὐτὸ γιατί ἡ σχετικὴ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δὲν ἀντιπροσωπεύει πλέον ἐοῖρσο ἕνα πλεονάζον καὶ πλούσιο σὲ ἀπελευθερωτικὲς συνέπειες δυναμικὸ, ποὺ μπορεῖ νὰ κλονίσει τίς νομιμοποιήσεις ἐνὸς κατεστημένου συστήματος κυριαρχίας. Γιατὶ ἡ ἴδια ἡ σημαντικότερη παραγωγικὴ δύναμη —ἡ ἐλεγχόμενη, δηλαδή, ἐπιστημονικοτεχνικὴ πρόοδος— ἔχει πλέον μετατραπῆ σὲ βάση τῆς νομιμοποίησης. Αὐτὴ ἡ νέα μορφή νομιμοποίησης ἔχει χάσει, φυσικά, τὸν παλιὸ χαρακτηριστὴρα τῆς ἰδεολογίας.

Ἡ τεχνοκρατικὴ συνείδηση εἶναι ἀφ' ἐνός «λιγότερο ἰδεολογικὴ» ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες ἰδεολογίες: δὲν ἔχει τὴν ἀδιαφανὴ δύναμη τῆς φερόμενης, ποὺ προσφέρει ἀπλῶς μιὰ ψευδο-ἱκανοποίηση τῶν συμφερόντων. Ἡ κυρίαρχη σήμερα ἰδεολογία —ὄντας μιὰ μάλλον διαφανὴς ἰδεολογία τοῦ δάθους,* ποὺ φετιχοποιεῖ τὴν ἐπιστήμη— διαθέτει ἀφ' ἑτέρου μεγαλύτερη ἐμβέλεια καὶ ἐλκυστικότητά ἀπ' τίς ἰδεολογίες παλαιότερου τύπου· γιατί, συγκαλύπτοντας τὰ πρακτικὰ προβλήματα, ὄχι μόνον δικαιολογεῖ τὸ μερικὸ συμφέρον τῆς κυριαρχίας μιᾶς καθορισμένης τάξης καὶ καταπιέζει τὴν μερικὴ ἀνάγκη χειραφέτησης μιᾶς ἄλλης, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται καὶ στὸ καθ' ἑαυτὸ συμφέρον ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους.

Ἡ τεχνοκρατικὴ συνείδηση δὲν εἶναι κάποια ἐξορθολογισμέ-

νη φαντασίωση, δὲν εἶναι κάποια —μὲ τὴ φροῦδικὴ ἔγνοια— «αὐταπάτη», στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἀναπαρίσταται, κατασκευάζεται ἢ ἐδραιώνεται ἓνα σύστημα ἀλληλοδράσεων. Οἱ ἀστικές ιδεολογίες μπορούσαν ἀκόμη ν' ἀναχθοῦν στὸ βασικὸ σχῆμα μιᾶς δίκαιης ἀλληλοδράσης, ἀπελευθερωμένης ἀπὸ κάθε κυριαρχία καὶ ἱκανοποιητικῆς καὶ γιὰ τὶς δύο πλευρές. Ἦταν μάλιστα οἱ ιδεολογίες, ποὺ κατεξοχὴν ἀνταποκρίνονταν στὰ κριτήρια τῆς ἐκπλήρωσης τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῆς ἱκανοποίησής μέσω ὑποκατάστατων. Βασίζονταν πάνω σ' ἓνα εἶδος ἐπικοινωνίας, ποὺ ἦταν τόσο πολλὴ περιορισμένη λόγω τῶν καταστολῶν, ὥστε τόσο ἡ ἤδη θεσμοποιημένη σχέση ἐξουσίας, ὅσο κι ἡ βασικὴ καπιταλιστικὴ σχέση, νὰ μὴ μπορούν στὴ συνέχεια νὰ ἀποκαλυφθοῦν σὰν τέτοιες. Ἀντίθετα, ἡ τεχνοκρατικὴ συνείδηση δὲν βασίζεται πλέον μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πάνω στὴν αἰτιακὴ σχέση μεταξὺ διασπασμένων συμβόλων καὶ ἀσυνείδητων παρορμήσεων —μιὰ σχέση, ποὺ δὲν γεννοῦσε μόνον τὴν ψευδῆ συνείδηση ἀλλὰ καὶ τὸ στοχασμὸ, ὁ ὁποῖος στήριζε τὴν κριτικὴ τῆς ιδεολογίας. Ἡ τεχνοκρατικὴ συνείδηση εἶναι λιγότερο εὐπρόσβλητη ἀπὸ τὸ στοχασμὸ, γιατί δὲν εἶναι πιὰ μόνον ιδεολογία. Δὲν ἐκφράζει κάποια προοπτικὴ «καλῆς ζωῆς», ποὺ θὰ μπορούσε ἂν ἔχει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν πραγματικότητα, τουλάχιστον νὰ ἐξισορροπήσει ἱκανοποιητικὰ τὴν ἀθλιότητά της. Ὅπως ἡ παλιά, ἔτσι καὶ ἡ νέα ιδεολογία ἐξυπηρετεῖ βέβαια κι αὐτὴ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ θεματοποίηση τῶν θεμελιῶν τῆς κοινωνίας. Ἡ παλιά ιδεολογία συγκάλυπτε τὴν κοινωνικὴ βία, ποὺ βρισκόταν ἄμεσα στὴ βάση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν καπιταλιστὴ καὶ τὸν μισθωτὸ ἐργάτη. Ἡ σημερινὴ ἀφορὰ τὶς δομικὲς συνθήκες, οἱ ὁποῖες προκαθορίζουν τὰ καθήκοντα γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ συστήματος, ποὺ συνδυάζει τὴν ἰδιωτικὴ μορφή ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου μὲ μιὰ πολιτικὴ μορφή κατανομῆς τῶν κοινωνικῶν παροχῶν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς νομιμοφροσύνης τῶν μαζῶν. Ἡ παλιά καὶ ἡ νέα ιδεολογία διακρίνονται ὡστόσο μεταξὺ τους ἀπὸ δύο ἀπόψεις.

Πρῶτον: λόγω τῆς σύνδεσής τους μ' ἓναν πολιτικὸ μηχανισμό κατανομῆς, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ νομιμοφροσύνη, οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις δὲν συνεπάγονται πλέον σήμερα τὴν ἀμὴ ἐκμετάλλευση καὶ καταπίεση. Ἡ διατήρηση τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, σὲ λανθάνουσα κατάσταση, προϋποθέτει ὅτι ἡ καταπίεση, ποὺ βρίσκεται στὴ βάση της, ἔχει συνειδητοποιηθεῖ πρῶτα ἱστορικὰ καὶ μόνον κατόπιν ἔχει παγιωθεῖ —σὲ μετασχη-

ματισμένη βέβαια μορφή— ὡς ιδιότητα τοῦ συστήματος. Ἡ τεχνοκρατικὴ συνείδηση δὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ στηρίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πάνω σὲ μιὰ συλλογικὴ ἀπίσθηση, ὅπως οἱ παλαιότερες ιδεολογίες. Δεύτερον: ἡ νομιμοφροσύνη τῶν μαζῶν μπορεῖ σήμερα νὰ ἐξασφαλισθεῖ μόνον μὲ τὴ βοήθεια κοινωνικῶν παροχῶν, ποὺ θὰ ἱκανοποιοῦν τὶς ἰδιωτικοποιημένες ἀνάγκες. Μιὰ κατάλληλη ἐρμηνεῖα τῶν ἐπιτευγμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα τὸ σύστημα δικαιολογεῖ τὸν ἑαυτὸ του, δὲν μπορεῖ κατὰ βάση νὰ εἶναι μιὰ ἐρμηνεῖα πολιτικῆ: συναρτᾶται ἄμεσα μὲ μιὰν —οὐδέτερη ὡς πρὸς τὴ χρησιμοποίησή της— προσφορὰ χρήματος κι ἐλεύθερου χρόνου, καὶ ἔμμεσα μὲ τὴν τεχνοκρατικὴ δικαιολόγηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν πρακτικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴ συζήτηση. Γι' αὐτὸ καὶ στὴ νέα ιδεολογία, σὲ διάκριση μὲ τὶς παλαιότερες, τὰ κριτήρια δικαιολόγησης ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δηλαδὴ, ἀπ' ὅλες τὶς κανονιστικὲς ρυθμίσεις τοῦ συστήματος ἀλληλοδράσεων. Μ' αὐτὴ τὴν ἔγνοια ἀποπολιτικοποιοῦνται καὶ συνδέονται ἀντ' αὐτοῦ μὲ τὶς λειτουργίες ἐνὸς ὑποτιθέμενου συστήματος ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πράξης.

Στὴν τεχνοκρατικὴ συνείδηση δὲν ἀντανακλᾶται ἡ διάσπαση κάποιας ἠθικῆς συνάφειας, ἀλλὰ ἡ ἀπίσθηση τῆς «ἠθικότητας» σὰν γενικῆς κατηγορίας, ποὺ ἀναφέρεται στὶς σχέσεις-ζωῆς. Ἡ θετικιστικὴ κοινὴ-συνείδηση καταργεῖ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς τῆς καθημερινῆς γλωσσικῆς ἀλληλοδράσης, ὅπου ἡ ἐξουσία κι ἡ ιδεολογία παράγονταν σὲ συνθήκες μιᾶς στρεβλωμένης ἐπικοινωνίας καὶ μπορούσαν νὰ κατανοηθοῦν μέσω τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ἀποπολιτικοποίηση τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν τεχνοκρατικὴ συνείδηση, εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ αὐτο-ἀντικειμενοποίηση τῶν ἀνθρώπων στὶς κατηγορίες τόσο τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης ὅσο καὶ τῆς προσαρμοστικῆς συμπεριφορᾶς. Τὰ πραγματοποιημένα ὑποδείγματα τῶν ἐπιστημῶν εἰσβάλλουν πλέον στὸν κοινωνικο-πολιτισμικὸ κόσμον τῶν βιωμάτων κι ἐξουσιάζουν ἀντικειμενικὰ τὴν διαδικασία αὐτοκατανόησης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ιδεολογικὸς πυρήνας αὐτῆς τῆς συνείδησης —δηλαδὴ, ἡ ἐξάλειψη τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν πρακτικὴ καὶ τὴν τεχνικὴ— εἶναι ἡ ἀντανάκλαση, ὅχι ὁμως καὶ ἡ ἔγνοια, τοῦ νέου συσχετισμοῦ ἀνάμεσα στὸ ἀποδυναμωμένο θεσμικὸ πλαίσιο καὶ τὰ συστήματα ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πράξης, ποὺ ἔχουν αὐτονομηθεῖ.

Ἡ νέα ιδεολογία προσβάλλει ἔτσι ἓνα διαφέρον, στενὰ συνυ-

φασμένο με τόν έναν από τους δύο θεμελιώδεις όρους, που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη στα πλαίσια του πολιτισμού μας: τη γλώσσα ή ακριβέστερα, την μορφή κοινωνικοποίησης κι εξατομίκευσης, που καθορίζεται από την καθημερινή γλωσσική επικοινωνία. Το πρακτικό αυτό διαφέρον αφορά τόσο τη διατήρηση μιας διυποκειμενικότητας στην κατανόηση, όσο και την αποκατάσταση μιας επικοινωνίας απελευθερωμένης από κάθε μορφή κυριαρχίας. Η τεχνοκρατική συνείδηση το εξαφανίζει πίσω από το διαφέρον για επέκταση της ανθρώπινης δύναμης του τεχνικού ελέγχου. Ο στοχασμός, τον οποίο προκαλεί ή νέα ιδεολογία, πρέπει συνεπώς ν' ανατρέξει πίσω από κάποιο ιστορικά καθορισμένο ταξικό συμφέρον και ν' αποκαλύψει τη συνάφεια των διαφερόντων, που βρίσκεται στη βάση του αυτο-συγκροτούμενου ανθρώπινου είδους σαν τέτοιου.²⁰

VIII.

Αν, λοιπόν, είναι σωστό ότι το πεδίο εφαρμογής της έννοιας της ιδεολογίας και της ταξικής θεωρίας έχει σχετικοποιηθεί, τότε χρειάζεται οπωσδήποτε να διατυπωθεί εκ νέου και το κατηγορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ο Marx ανέπτυξε τις βασικές υποθέσεις του ιστορικού υλισμού. Η συνάρτηση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων πρέπει τώρα ν' αντικατασταθεί από την πιο αφηρημένη συνάρτηση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης. Οι παραγωγικές σχέσεις συνιστούν ένα επίπεδο, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε το θεσμικό πλαίσιο μόνο κατά τη φάση ανάπτυξης του φιλελεύθερου καπιταλισμού: ούτε πριν, ούτε μετά απ' αυτήν. Από την άλλη μεριά οι παραγωγικές δυνάμεις, όπου συσσωρεύονται οι διαδικασίες εκμάθησης, που είναι οργανωμένες στα υποσυστήματα της ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης, αποτελούν, βέβαια, εξ ύπαρξης την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. Δεν φαίνεται, ωστόσο, όπως υπέθεσε ο Marx ν' αντιπροσωπεύουν κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες ένα δυναμικό απελευθέρωσης και να προωθούν κινήματα χειραφέτησης — και πάντως όχι από τότε που η συνεχής ανάπτυξή τους εξαρτάται πλέον από την επιστημονική πρόοδο, ή όποια αναλαμβάνει παράλληλα και λειτουργίες νο-

μιμοποίησης της κυριαρχίας. Θεωρώ ότι για την θεωρητική ανασυγκρότηση των κοινωνικοπολιτισμικών φάσεων της ιστορίας του ανθρώπινου είδους, είναι πιο ένδεδειγμένο ένα σύστημα αναφοράς, που βασίζεται πάνω σε μιαν ανάλογη με τη μαρξική, αλλά γενικότερη σχέση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο (δηλαδή, την αλληλόδραση) και τα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης (δηλαδή, την «εργασία» με την ευρύτερη έννοια της εργαλειακής και στρατηγικής πράξης).

Υπάρχουν πολλές ενδείξεις που μαρτυρούν ότι κατά τη μακρά αρχική φάση —μέχρι και το τέλος της μεσολιθικής περιόδου— οι ορθολογικές ως προς τον σκοπό πράξεις μπορούσαν γενικά να προωθηθούν, μόνον εφ' όσον συνδέονταν τελετουργικά με τις ισχύουσες αλληλοδράσεις. Στους πρώτους *εγκατεστημένους** πολιτισμούς, που στηρίζονται στο κυνήγι και την φυτική καλλιέργεια, ένα μέρος των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης φαίνεται ν' αποσπάζεται από το επικοινωνιακό πλαίσιο των μυθικο-θρησκευτικών έρμηνειών και μορφών δραστηριότητας και ν' αποκτά έναν αυτόνομο-κοσμικό χαρακτήρα. Αλλά μόνον κάτω από τις συνθήκες των ανώτερων πολιτισμών, με μιὰ κρατικά οργανωμένη ταξική κοινωνία, θα πρέπει μάλλον να προέκυψε μιὰ τόσο εκτεταμένη διαφοροποίηση ανάμεσα στην εργασία και την αλληλόδραση, ώστε τα υποσυστήματα αυτά να δημιουργήσουν μιὰ τεχνικά αξιοποιήσιμη Γνώση, που μπορούσε πλέον να έναποθηκευθεί και να επεκταθεί σαν Γνώση σχετικά ανεξάρτητη από τις μυθικο-θρησκευτικές κοινωνικές έρμηνειες του κόσμου. Οι κοινωνικοί κανόνες, απ' την άλλη μεριά, διαχωρίστηκαν κι αυτοί από τις παραδόσεις, που νομιμοποιούσαν την κυριαρχία: το «πολιτισμικό πεδίο» απόκτησε έτσι μιαν όρισμένη αυτοδυναμία απέναντι στους «θεσμούς». Θα μπορούσαμε κάτω απ' αυτό το πρίσμα να πούμε ότι το πέρασμα στη *μοντέρνα εποχή* χαρακτηρίζεται από εκείνη τη διαδικασία εξορθολογισμού, που εισάγεται όταν το θεσμικό πλαίσιο παύει πλέον να είναι «απρόσβλητο» από τα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Οι παραδοσιακές μορφές νομιμοποίησης μπορούν τώρα να κριθούν με τα μέτρα της ορθολογικότητας, που χαρακτηρίζει τις σχέσεις σκοπού-μέσων. Οι πληροφορίες, που από το πεδίο της τεχνικά αξιοποιήσιμης Γνώσης εισρέουν στο πολιτισμικό, λειτουργούν ανταγωνιστικά σε σχέση με τις παραδόσεις και επιβάλλουν την αναθεώρηση των παραδοσιακών έρμηνειών του κόσμου.

Παρακολογήσαμε ήδη, μέχρις ενός σημείου, αυτή τη διαδικασία «εξορθολογισμού από τα πάνω»: είδαμε, δηλαδή, ότι η επιστήμη και η τεχνική αρχίζουν με τη μορφή μιας θετικιστικής κοινωνικής συνείδησης — και διατυπωμένες ως τεχνοκρατική συνείδηση — να αναλαμβάνουν οι ίδιες το ρόλο μιας ιδεολογίας, που υποκαθιστά τις αποδιαρθρωμένες αστικές ιδεολογίες. Αυτό επιτεύχθηκε με την κριτική των αστικών ιδεολογιών: από εδώ ακριβώς πηγάζει και η άμφισημία της έννοιας του εξορθολογισμού. Η άμφισημία αυτή κατανοήθηκε από τους Horkheimer και Adorno σαν η διαλεκτική του διαφωτισμού και η διαλεκτική του διαφωτισμού δρόμος την κορύφωσή της στη θέση του Marcuse, ότι η τεχνική κι η επιστήμη αποκτούν οι ίδιες ιδεολογικό χαρακτήρα.

Το υπόδειγμα της κοινωνικο-πολιτισμικής ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους καθορίστηκε εξ ύπαρξης από δύο στοιχεία: αφ' ενός από μιαν αυξανόμενη δυνατότητα τεχνικού ελέγχου πάνω στις εξωτερικές συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης και αφ' ετέρου από μιιά περισσότερο ή λιγότερο, παθητική προσαρμογή του θεσμικού πλαισίου στα επεκτεινόμενα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Η ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη αντιπροσωπεύει μιιά μορφή ενεργητικής προσαρμογής, που διακρίνει ακριβώς τη συλλογική αυτο-συντήρηση των κοινωνικοποιημένων υποκειμένων από την ειδολογική συντήρηση, που είναι χαρακτηριστική στα ζώα. Οι άνθρωποι γνωρίζουν πώς να ελέγχουν τις βασικές συνθήκες της ζωής τους: πώς, δηλαδή, μπορούν πολιτισμικά να προσαρμόσουν το περιβάλλον στις δικές τους ανάγκες, αντί να προσαρμόζονται απλώς οι ίδιοι στην εξωτερική φύση. Άλλα οι αλλαγές του θεσμικού πλαισίου, στο βαθμό που — έμμεσα ή άμεσα — ανάγονται στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών ή βελτιωμένων στρατηγικών (στους τομείς της παραγωγής, των συγκοινωνιών, του στρατού κτλ.), δεν προσλαμβάνουν την ίδια μορφή της ενεργητικής προσαρμογής. Οι μετασχηματισμοί αυτοί ακολουθούν αντίθετα, σε γενικές γραμμές, το πρότυπο μιας παθητικής προσαρμογής. Δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιας δραστηριότητας σχεδιασμένης, ορθολογικής ως προς το σκοπό της κι ελεγχμένης ως προς την επιτυχία της, αλλά το προϊόν μιας αυτοφούς ανάπτυξης. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ ενεργητικής και παθητικής προσαρμογής ήταν ωστόσο αδύνατο να συνειδητοποιηθεί, όσον καιρό οι αστικές ιδεολογίες συγκαλύπταν τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυ-

ξης. Και μόνο με την κριτική αυτών των ιδεολογιών μπόρεσε να συνειδητοποιηθεί δημόσια.

Το πιό έντυπωσιακό δείγμα αυτής της έμπειρίας παραμένει το Κομμουνιστικό μανιφέστο. Ο Marx έξυμνει εκεί, με υπερβολικό ένθουσιασμό, τον επαναστατικό ρόλο της αστικής τάξης: «Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει, χωρίς να επαναστατικοποιεί διαρκώς τα έργαλεία της παραγωγής, συνεπώς τις παραγωγικές σχέσεις, συνεπώς όλες τις κοινωνικές σχέσεις». Και σ' άλλο σημείο: «Στο διάστημα της μόλις εκατοντάχρονης ταξικής της κυριαρχίας η αστική τάξη δημιούργησε πιό μαζικές και πιό κολοσσιαίες παραγωγικές δυνάμεις απ' όλες μαζί τις προηγούμενες γενιές. Καθυπόταξη των φυσικών δυνάμεων, μηχανουργία, εφαρμογή της χημείας στη βιομηχανία και την αγροτική καλλιέργεια, ατμοπλοία, σιδηρόδρομος, ηλεκτρικός τηλεγράφος, εκχέρωση δλόκληρων περιοχών του κόσμου για να γίνουν καλλιεργήσιμες, μετατροπή των ποταμών σε πλωτούς, ξερίζωμα δλόκληρων πληθυσμών από τη γή τους [...]». Ο Marx διακρίνει παράλληλα και την αντίστροφη επίδραση όλων αυτών των επιτεύξεων πάνω στο θεσμικό πλαίσιο: «Καταλύονται όλες οι σταθερές κι απολιθωμένες σχέσεις μαζί με τις παλιότερες αξιολογίες παραστάσεις κι αντιλήψεις, που συνεπάγονταν και όλες όσες διαμορφώθηκαν πρόσφατα, γίνονται αναχρονιστικές, προτού προλάβουν να παγιωθούν. Κάθε τι το κατεστημένο, κάθε τι το στατικό εξατμίζεται, κάθε τι το ιερό απομυθοποιείται κι οι άνθρωποι υποχρεώνονται τελικά, ν' αντικρίσουν κατάρματα τις πραγματικές αμοιβαίες σχέσεις τους».

Στην αναντιστοιχία ανάμεσα στην παθητική προσαρμογή του θεσμικού πλαισίου και την «ενεργητική καθυπόταξη της φύσης» αναφέρεται και η περίφημη φράση, ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους, αλλά χωρίς τη θέληση και τη συνείδησή τους. Σκοπός της μαρξικής κριτικής ήταν επίσης, να μετατρέψει αυτή τη δευτερογενή προσαρμογή του θεσμικού πλαισίου σε μιιά σχέση ενεργητική και να θέσει υπό έλεγχο τη δομική αλλαγή της ίδιας της κοινωνίας. Θα μπορούσε έτσι να αρθεί μιιά από τις θεμελιώδεις σχέσεις δλόκληρης της προηγούμενης ιστορίας και να δλοκληρωθεί ή αυτοσυγκρότηση του ανθρώπινου είδους: κι αυτό θα σήμαινε το τέλος της προϊστορίας. Μιιά τέτοια ιδέα ήταν ωστόσο διφορούμενη.

Ο Marx θεωρούσε, βέβαια, το πρόβλημα της ήθελμένης και συνειδητής δημιουργίας της ιστορίας, σαν ένα καθήκον πρακτικής

κυριαρχίας πάνω στις ανεξέλεγκτες μέχρι τότε διαδικασίες της κοινωνικής εξέλιξης. "Άλλοι αντίθετα το κατανοούν απλώς σαν τεχνικό καθήκον: ανασυγκροτώντας θεωρητικά την κοινωνία σύμφωνα με το πρότυπο των αυτορυθμιζόμενων συστημάτων της ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης και της προσαρμοστικής συμπεριφοράς, επιχειρούν να τη θέσουν υπό έλεγχο με τον ίδιο τρόπο, όπως και τη φύση. Τήν πρόθεση αυτή δεν τη συναντάμε μόνο στους τεχνοκράτες του καπιταλιστικού σχεδιασμού, αλλά και σ' εκείνους του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού. Η τεχνοκρατική συνείδηση συγκαλύπτει όμως το γεγονός, ότι το θεσμικό πλαίσιο θα μπορούσε —σύμφωνα με το παραπάνω πρότυπο— να καταλυθεί, μόνον υπό μία προϋπόθεση: να αποκοπεί οριστικά ή μοναδική ουσιαστική του διάσταση, που επιδέχεται εξανθρωπισμό, να καταργηθεί δηλαδή το ίδιο ως σύστημα αλληλοδράσεων μεσολαβημένων από την καθημερινή γλώσσα. Το «ρεπερτόριο» των τεχνικών ελέγχου πρόκειται ασφαλώς στο μέλλον να πλουτισθεί ακόμη περισσότερο. Στόν κατάλογο του Herman Kahn, που απαριθμεί τις πιθανές τεχνικές εφευρέσεις των επομένων 33 χρόνων, ανακαλύπτω ανάμεσα στους πρώτους 50 τίτλους έναν μεγάλο αριθμό τεχνικών για τον έλεγχο της συμπεριφοράς και την αλλαγή της προσωπικότητας (*): 30. Νέες και πιθανώς διαδεδομένες τεχνικές για την έσπευτα, την παρακολούθηση και τον έλεγχο ατόμων ή οργανισμών' 33. Νέες και περισσότερο αξιόπιστες «εκπαιδευτικές» και προπαγανδιστικές τεχνικές επίδρασης πάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά — δημόσια και ιδιωτική' 34. Πρακτική αποκατάσταση μιας άμεσα ηλεκτρονικής επικοινωνίας με τον εγκέφαλο ή άμεσα ηλεκτρονικός έρεθισμός του εγκεφάλου' 37. Νέες και σχετικά αποτελεσματικές αντι-ανατρεπτικές τεχνικές' 39. Νέα και μεγαλύτερης ποικιλίας φάρ-

(*) 30. New and possibly pervasive techniques for surveillance, monitoring and control of individuals and organizations; 33. New and more reliable «educational» and propaganda techniques effecting human behavior — public and private; 34. Practical use of direct electronic communication with and stimulation of the brain; 37. New and relatively affective counterinsurgency techniques; 39. New and more varied drugs for control of fatigue, relaxation, alertness, mood, personality, perceptions and fantasies; 41. Improved capability to «change» sex. 42. Other genetic control or influence over the basic constitution of an individual.

μακα για τον έλεγχο της κόπωσης, της ανάπαυσης, της έγρηγορης, της διάθεσης, της προσωπικότητας, των αντιλήψεων και των φαντασιώσεων' 41. 'Αποδεδειγμένη δυνατότητα «αλλαγής» φύλου' 42. "Άλλου είδους γενετικός έλεγχος ή επηρεασμός της βασικής δομής ενός ατόμου. Μία τέτοιου είδους πρόγνωση είναι βέβαια εξαιρετικά αμφισβητήσιμη. 'Επισημαίνει, όμως, όπωσδήποτε ότι υπάρχουν κάποια ένδεχόμενα, ν' αποδεσμευτεί μελλοντικά ή ανθρώπινη συμπεριφορά από το σύστημα των γλωσσικών κανόνων. Και μέσω ενός άμεσα φυσικού ή ψυχολογικού επηρεασμού, να ολοκληρωθεί κατόπιν μέσα σε αυτορυθμιζόμενα υποσυστήματα του τύπου ανθρωπο-μηχανή. Η ψυχο-τεχνική χειραγώγηση είναι ήδη σήμερα σε θέση ν' αποκλείσει την εφαρμογή ορισμένων κανόνων παλαιότερου τύπου, που έχουν έσωτερικευθεί αλλά επιδέχονται τον έλεγχο του στοχασμού. Οί βιο-τεχνικές επεμβάσεις στο ένδοκρινικό σύστημα διεύθυνσης —για νά μη μιλήσουμε για τις επεμβάσεις στη γενετική μεταβίβαση των κληρονομικών πληροφοριών— θα μπορούσαν στο άμεσο μέλλον να εντείνουν ακόμη περισσότερο τον έλεγχο της συμπεριφοράς. Σε μία τέτοια περίπτωση θα μπορούσαν ν' απονεκρωθούν τελείως οι παραδοσιακές ζώνες της ανθρώπινης συνείδησης, που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της καθημερινής γλωσσικής επικοινωνίας. "Αν τυχόν οι άνθρωπινες τεχνικές έφταναν σ' ένα τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης, θα μπορούσαμε ίσως νά μιλήσουμε για το τέλος και της ψυχολογικής χειραγώγησης, όπως ακριβώς σήμερα αναφερόμαστε στο τέλος των πολιτικών ιδεολογιών: θα είχε πλέον ξεπεραστεί ή αυτόματη αποξένωση, ή ανεξέλεγκτη καθυστέρηση του θεσμικού πλαισίου. Η αυτο-αντικειμενοποίηση του ανθρώπου θα κατέληγε όμως έτσι σε μιάν ολοκληρωτικά σχεδιασμένη αποξένωση — οί άνθρωποι θα έφτιαχναν τότε την ιστορία με τη θέλησή τους, αλλά άσυνείδητα.

Δεν υποστηρίζω βέβαια, ότι αυτό το κυβερνητικό δράμα για μιάν ανάλογη προς τα ένστικτα αυτο-σταθεροποίηση των ανθρώπινων κοινωνιών τείνει νά εκπληρωθεί, ή ότι είναι γενικά πραγματοποιήσιμο. Νομίζω όμως, ότι ολοκληρώνει σε μιάν άρνητική ούτοπία, ορισμένες ακαθόριστες βασικές παραδοχές της τεχνοκρατικής συνείδησης, επισημαίνοντας έτσι μιάν τάση εξέλιξης, που διαμορφώνεται κάτω από την ήπια κυριαρχία της τεχνικής και της επιστήμης σαν ιδεολογίας. Μέσα απ' αυτό το φόντο προβάλλει καθαρά ή ανάγκη νά γίνει πρωταρχικά μιάν διάκριση ανάμεσα σε δύο έννοιες

του εξορθολογισμού. Στο επίπεδο των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης ή επιστημονική-τεχνική πρόοδος έχει ήδη επιβάλει την αναδιοργάνωση ορισμένων κοινωνικών θεσμών κι επιμέρους τομέων. Και την καθιστά αναγκαία σε διαρκώς μεγαλύτερη κλίμακα. Αυτή, ωστόσο, ή διαδικασία ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μπορεί ν' αποτελέσει ένα δυναμικό απελευθέρωσης εάν και μόνον εάν δεν υποκαθιστά τον εξορθολογισμό σ' ένα άλλο επίπεδο. Στο επίπεδο του θεσμικού πλαισίου, ο εξορθολογισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στο ίδιο το μέσο της γλωσσικά μεσολαβημένης αλληλόδρασης: *αίροντας τις παραμορφώσεις της επικοινωνίας*. Στο επίπεδο αυτό, το μοναδικό μέσο, όπου μπορεί να γίνει ένας οποιοσδήποτε «εξορθολογισμός» είναι ο δημόσιος, χωρίς περιορισμούς κι απελευθερωμένος από κάθε κυριαρχία διάλογος. Ένας διάλογος για το κατά πόσον οι βασικές αρχές και οι κανόνες, που προσανατολίζουν την πράξη, είναι κατάλληλοι κι επιθυμητοί, έφ' όσον ταυτόχρονα ληφθούν υπόψη και οι αντίστροφες κοινωνικοπολιτισμικές επιδράσεις των αναπτυσσόμενων υποσυστημάτων της ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης. *Αναφέρομαι, μ' άλλα λόγια, σε έναν «εξορθολογισμό» της επικοινωνίας σ' όλα τα επίπεδα της πολιτικής — κι εκ νέου πολιτικοποιημένης — διαμόρφωσης της ανθρώπινης βούλησης.*

Μέσα σε μιὰ τέτοια διαδικασία γενικευμένου στοχασμού, ή αλλαγή της ειδικής σύστασης των θεσμών θα ξεπερνούσε τα όρια των απλών αλλαγών στη μορφή της νομιμοποίησης. Ο εξορθολογισμός των κοινωνικών κανόνων θα χαρακτηριζόταν, δηλαδή, από μιὰ μείωση της κατασταλτικότητας, ενώ στο επίπεδο της δομής της προσωπικότητας θα είχαμε αντίστροφα μιάν αύξηση της μέσης ανεκτικότητας απέναντι στις συγκρούσεις των ρόλων. Θα χαρακτηριζόταν επίσης από μιὰ μείωση της άκαμψίας,* που θα πολλαπλασίαζε τις δυνατότητες μιᾶς προσωπικής παρουσίας του ατόμου στην καθημερινή αλληλόδραση. Και, τέλος, από μιὰ προσέγγιση σ' έναν τύπο έλέγχου της συμπεριφοράς, που θα επέτρεπε την απόσταση από τον εκάστοτε ρόλο και την ελαστική εφαρμογή των κανόνων, οι όποιοι, αν και καλά έσωτερικευμένοι, θα είναι, εντούτοις, προσίτοι στον ανθρώπινο στοχασμό. Ένας εξορθολογισμός, που θα κρίνεται με βάση τις αλλαγές προς τις τρεις παραπάνω κατευθύνσεις, δεν θα οδηγήσει σ' έναν αυξανόμενο τεχνικό έλεγχο, όπως συμβαίνει με τον εξορθολογισμό, που θα κρίνεται με βάση τις αλλαγές προς τις

τρεις παραπάνω κατευθύνσεις, δεν θα οδηγήσει σ' έναν αυξανόμενο τεχνικό έλεγχο, όπως συμβαίνει με τον εξορθολογισμό των ορθολογικών ως προς το σκοπό συστημάτων, ούτε σε μιὰ καλύτερη λειτουργία των κοινωνικών συστημάτων per se. Θα παρέχει, αντίθετα, στα μέλη της κοινωνίας τις δυνατότητες για μιάν ευρύτερη χειραφέτηση και μιὰ προοδευτική εξατομίκευση. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν ταυτίζεται με την επιδίωξη της «καλής ζωής» μπορεί όμως όπωσδήποτε να την υποβοηθήσει.

Δεν πιστεύω, εξάλλου, ότι το διανοητικό σχήμα ενός πλεονάζοντος τεχνολογικού δυναμικού, που δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί έξ ολοκλήρου μέσα σ' ένα καταπιεστικό θεσμικό πλαίσιο (ο Marx μιλάει για τις «δεσμευμένες» παραγωγικές δυνάμεις), είναι ένδειγμα για τους κρατικά ρυθμιζόμενο καπιταλισμό. Η καλύτερη χρησιμοποίηση ενός ανεκμετάλλετου δυναμικού οδηγεί άσφαλώς στη βελτίωση του οικονομικού-βιομηχανικού μηχανισμού' σήμερα, όμως, δεν μπορεί πλέον, eo ipso, να οδηγήσει σ' έναν μετασχηματισμό του θεσμικού πλαισίου με απελευθερωτικές συνέπειες. Το πρόβλημα δεν είναι, αν *εξαντλούμε* ένα δυναμικό, που έχουμε στη διάθεσή μας ή μπορούμε ν' αναπτύξουμε. Το πρόβλημα είναι, αν είμαστε σε θέση να *διαλέξουμε* αυτό που θέλουμε με στόχο την ικανοποίηση και την απελευθέρωση της ανθρώπινης ύπαρξης. Πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε άμέσως, ότι εδώ θέτουμε άπλως το πρόβλημα: δεν μπορούμε να δώσουμε προκαταβολικά τη λύση του. Γι' αυτήν απαιτείται κυρίως μιὰ μη-παραμορφωμένη επικοινωνία με αντικείμενο τους σκοπούς της πρακτικής στη ζωή μας: ένας προβληματισμός, απέναντι στον οποίο ο ύστερος καπιταλισμός, που από την ίδια του τη δομή χρειάζεται όπωσδήποτε μιάν αποπολιτικοποιημένη κοινή γνώμη, προβάλλει βέβαια ισχυρή αντίσταση.

IX.

Στη θέση της λανθάνουσας ταξικής αντίθεσης — κι αν παραβλέψουμε τις συγκρούσεις εξαιτίας των ανισοτήτων στα περιθώρια του συστήματος — μπορεί σήμερα να δημιουργηθεί μιὰ νέα ζώνη συγκρούσεων. Κάτι τέτοιο είναι δυνατό μόνον εκεί, που ή ύστεροκαπι-

ταλιστική κοινωνία επιδιώκει, μέσω της αποπολιτικοποίησης των μαζών, να αποτρέψει ακριβώς την άμφισβήτηση της τεχνοκρατικής της ιδεολογίας: δηλαδή, στο σύστημα διεύθυνσης της κοινής γνώμης με τα μαζικά μέσα επικοινωνίας. Γιατί εκεί μόνον μπορεί να αποκτήσει συνοχή ή απαραίτητη για το σύστημα συγκάλυψη της διαφορᾶς ανάμεσα στις προόδους των συστημάτων της ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πρᾶξης καὶ τὶς ἀλλαγές τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου, πού συμβάλλουν στὴν ἀπελευθέρωση — ἢ συγκάλυψη δηλαδή τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σὲ τεχνικά καὶ πρακτικά προβλήματα. Οἱ ὀρισμοί, πού εἶναι δημόσια ἐπιτρεπτοί, ἀναφέρονται στὸ τί θέλουμε γιὰ τὴ ζωὴ μας, ὄχι ὅμως καὶ στὸ πῶς θὰ ἐπιθυμούσαμε νὰ ζήσουμε, ἀν μὲ θάση τὶς ἐφικτὲς δυνατότητες συμπεραίναμε τὸ πῶς θὰ μπορούσαμε πραγματικά νὰ ζήσουμε.

Εἶναι δύσκολο νὰ προβλέψουμε, ποιὸς θὰ ἐνεργοποιήσει αὐτὴ τὴ ζώνη συγκρούσεων. Οὔτε ἡ παλιὰ ταξικὴ ἀντίθεση, οὔτε ἡ νέου τύπου μειονεκτικὴ ὡς πρὸς τὰ προνόμια περικλείουν κάποιο δυναμικὸ διαμαρτυρίας, πού νὰ τείνει ἀπὸ μόνο του σὲ μιὰν ἐκ νέου πολιτικοποίηση τῆς ἀπονεκρωμένης δημόσιας σφαίρας. Τὸ μοναδικὸ δυναμικὸ διαμαρτυρίας, πού προέρχεται ἀπὸ ἀναγνωρίσιμα συμφέροντα καὶ φαίνεται νὰ προσανατολίζεται πρὸς τὴ νέα ζώνη συγκρούσεων, δημιουργεῖται πρὸς τὸ παρὸν μέσα σὲ ὀρισμένες ὁμάδες σπουδαστῶν καὶ μαθητῶν. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ κάνουμε τρεῖς διαπιστώσεις:

1. Ἡ ὁμάδα διαμαρτυρίας τῶν σπουδαστῶν καὶ τῶν μαθητῶν εἶναι κατ' ἀρχὰς προνομιοῦχα. Δὲν ἐκφράζει συμφέροντα, πού πηγάζουν ἄμεσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκανοποιηθοῦν στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος μὲ μιὰν αὐξηση τῶν κοινωνικῶν παροχῶν. Οἱ πρώτες ἀμερικανικὲς ἐρευνες²² ἐπιβεβαιώνουν σχετικὰ, ὅτι οἱ πολιτικὰ ἐνεργοποιημένοι φοιτητὲς δὲν ἀνήκουν —στὴν πλειοψηφία τους— σὲ κατηγορίες πού μόλις τώρα ἀρχίζουν ν' ἀνέρχονται κοινωνικά: πρόκειται μᾶλλον γιὰ εὐνοημένους ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση φοιτητὲς, πού προέρχονται ἀπὸ οικονομικά προνομιοῦχα στρώματα.

2. Οἱ νομιμοποιήσεις, τὶς ὁποῖες προσφέρει τὸ σύστημα ἐξουσίας, δὲ φαίνονται πειστικὲς σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα. Οἱ αἰτίες εἶναι εὐλογες. Ὁ προγραμματισμὸς τοῦ κοινωνικοῦ-κράτους, πού ὑποκαθιστᾶ τὶς ἀποδιάρθρωμένες ἀστικὲς ιδεολογίες, προϋποθέτει ἕναν ὀρι-

σμένο προσανατολισμὸ — τόσο ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ κατάσταση ὅσο κι ὡς πρὸς τὴν ἀποδοτικότητα. Σύμφωνα, ὅμως, μὲ τὶς παραπάνω ἐρευνες οἱ πολιτικὰ ἐνεργοποιημένοι φοιτητὲς εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, λιγότερο ἀτομικιστικὰ προσανατολισμένοι σὲ μιὰν ἐπαγγελματικὴ καριέρα καὶ μιὰ μελλοντικὴ οἰκογένεια. Οἱ ἀκαδημαϊκὲς τοὺς ἐπιδόσεις, πού ξεπερνοῦν μᾶλλον τὸ μέσο ὄρο, καὶ ἡ κοινωνικὴ τους προέλευση δὲν εὐνοοῦν προσδοκίες, πού ὑπόκεινται στοὺς προκαταβολικοὺς καταναγκασμοὺς τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Οἱ ἐνεργοποιημένοι φοιτητὲς, προερχόμενοι συχνὰ ἀπὸ τὶς σχολὲς κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ φιλολογικο-ἱστορικῶν κατευθύνσεων, εἶναι περισσότερο ἀπρόσβλητοι ἀπέναντι στὴν τεχνοκρατικὴ συνείδηση. Γιατί, ἀν καὶ γιὰ διαφορετικούς σὲ κάθε περίπτωση λόγους, οἱ πρωτογενεῖς ἐμπειρίες τῆς δικῆς τους ἐπιστημονικῆς ἐργασίας δὲν συμφωνοῦν μὲ τὶς τεχνοκρατικὲς βασικὲς παραδοχές.

3. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ ὁμάδα δὲν ὀδηγεῖται στὴ σύγκρουση λόγω τῆς ἔκτασης τῶν καθηκόντων καὶ τοῦ ἀπαιτούμενου φόρτου τῆς ἐργασίας τῆς, ἀλλὰ μόνο λόγω τοῦ εἶδους τῶν ἐπιβαλλομένων ἀρνήσεων, πού ἀντιμετωπίζει. Οἱ φοιτητὲς κι οἱ μαθητὲς δὲν ἀγωνίζονται γιὰ ἕνα μεγαλύτερο μερίδιο στὶς κοινωνικὲς παροχές τῶν διαθεσίμων κατηγοριῶν: τοῦ εἰσοδήματος καὶ τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἡ διαμαρτυρία τους στρέφεται πολὺ περισσότερο ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς κατηγορίας: «παροχή». Τὰ λίγα δεδομένα, πού διαθέτουμε, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ διαμαρτυρία τῶν νέων ἀπὸ ἀστικὲς οἰκογένειες δὲν ἀκολουθεῖ πλέον τὸ πρότυπο μιᾶς τυπικῆς σύγκρουσης μὲ τὴν αὐταρχικότητα. Οἱ ἐνεργοποιημένοι φοιτητὲς ἔχουν γονεῖς, οἱ ὁποῖοι συμμερίζονται τὴν κριτικὴ τους τοποθέτηση. Ἐχουν συχνὰ ἀνατραφεῖ μὲ μεγαλύτερη ψυχολογικὴ κατανόηση καὶ σύμφωνα μὲ πιδὸ φιλελεύθερες ἀρχὲς διαπαιδαγώγησης, ἀπ' ἔτσι οἱ ἀντίστοιχες μὴ ἐνεργοποιημένες ὁμάδες.²³ Ἡ κοινωνικοποίησή τους συντελεῖται μᾶλλον χωρὶς ἄμεσες οικονομικὲς πιέσεις, μέσα σὲ πολιτισμικά πλαίσια, ὅπου οἱ παραδόσεις τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς καὶ τὰ μικροαστικὰ τους παράγωγα ἔχουν πάψει νὰ λειτουργοῦν. Ἐταί, ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν «μεταπήδησή» τους σὲ ὀρθολογικοὺς ἀξιακοὺς προσανατολισμοὺς δὲν περιλαμβάνει πλέον τὴν φειχοποίηση τῆς ὀρθολογικῆς ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πρᾶξης. Τέτοιες τεχνικὲς διαπαιδαγώγησης συνεπάγονται ἐμπειρίες κι εὐνοοῦν προσανατολισμοὺς, πού συγκρούονται μὲ τὴν τυποποιημένη μορφή ζωῆς μιᾶς οἰκονομίας τῆς ἀνέχειας. Σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος μπορεῖ ν' ἀνα-

πτυχθεῖ μιὰ ἔλλειψη κατανόησης γιὰ τὶς ἀρχές, ποὺ διέπουν τὴν χωρὶς νόημα ἀναπαραγωγὴ περιττῶν ἀρετῶν καὶ θυσιῶν. Μιὰ ἔλλειψη κατανόησης γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παρὰ τὸ ὕψηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας ἐξακολουθεῖ νὰ καθορίζεται: ἀπὸ τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπιδόσεων, ἀπὸ τὴν πίεση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, ἀπὸ τὴν πραγματοποιημένη ἀξία τοῦ κατέχειν καὶ τὴν προσφορά ὑποκατάστατων ἱκανοποιήσεων. Μιὰ ἔλλειψη κατανόησης γιὰ τοὺς λόγους, ποὺ ἐπιβάλλουν τὴ διατήρηση τοῦ θεσμοποιημένου ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ τῆς ὑποχρεωτικῆς, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας* καὶ τέλος, γιὰ τὴν καταστροφή τῆς αἰσθητικότητας* καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης.

Ὁ δομικὸς ἀποκλεισμὸς τῶν πρακτικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴν ἀποπολιτικοποιημένη δημόσια σφαῖρα καταντᾷ, βέβαια, ἀφόρητος γιὰ μιὰ τέτοια εὐαισθησία. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὅμως ἡ ἀνάδυση μιᾶς πολιτικῆς δύναμης θὰ γίνῃ δυνατὴ, μόνον ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἢ εὐαισθητοποίηση ἔλθῃ ἀντιμέτωπη μὲ κάποιον μὴ ἐπιλύσιμο πρόβλημα τοῦ συστήματος. Γιὰ τὸ μέλλον διακρίνω ἕνα τέτοιο πρόβλημα. Τὸ μέγεθος τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, ποὺ παράγει ἕνας βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένος καπιταλισμὸς, καθὼς καὶ οἱ τεχνικὲς-ὀργανωτικὲς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες παράγεται αὐτὸς ὁ πλοῦτος, δυσχεραίνουν ἔλο καὶ περισσότερο τὴν, ἔστω καὶ μόνον ὑποκειμενικά, πειστικὴ σύνδεση τῆς κατανομῆς αὐτοῦ τοῦ πλοῦτου μὲ τὸν μηχανισμό ἀξιολόγησης τῆς ἀτομικῆς ἐπίδοσης.²⁴ Ἡ σπουδατικὴ διαμαρτυρία θὰ μπορούσε ἐπομένως μακροπρόθεσμα νὰ ἀποδυναμῶναι διαρκῶς τὴν ἤδη κλονισμένη ἰδεολογία τῆς ἐπίδοσης* καὶ νὰ ὀδηγήσῃ ἔτσι σὲ κατάρρευση τὴν βάση νομιμοποίησης τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ, ποὺ ὁ εὐθραυστος χαρακτήρας της συγκαλύπτεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον μέσω τῆς ἀποπολιτικοποίησης τῶν μαζῶν.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. «Ἐκβιομηχάνιση καὶ καπιταλισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Max Weber», στὸ: *Kultur und Gesellschaft II*, Frankfurt 1965.
2. «Θεωρία τῶν ἐνορμήσεων καὶ ἐλευθερία», στὸ: *Ὁ Freud σήμερα (Beiträge zur Soziologie)*, τόμος 6, Frankfurt 1957.
3. ὁ.π., σελ. 403.
4. *Der eindimensionale Mensch*, Neuwied 1967, σελ. 172 κ.έ.
5. ὁ.π., σελ. 180 κ.έ.
6. ὁ.π., σελ. 247.
7. «Ὁ νόμος αὐτὸς διατυπώνει ἕνα γίνεσθαι μέσα στὰ τεχνικὰ πλαίσια, μιὰ διαδικασία, ποὺ σὰν σύνολο δὲν τὴ θέλησε ὁ ἄνθρωπος: ὁ νόμος αὐτὸς διαπερνᾷ, ὡστόσο, —τρόπον τινὰ ὑπογίως ἢ ἐνστικτωδῶς— ὀλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸν νόμο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ πλέον ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς πέρα ἀπὸ μιὰν ὀρισμένη βαθμίδα ὀλοκληρωμένης αὐτοματοποίησης, γιατί δὲν μᾶς εἶναι δεδομένα ἄλλα πεδία ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων, ποὺ θὰ μπορούσαν ν' ἀντικειμενοποιηθοῦν». (A. Gehlen: «Ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση τῆς τεχνικῆς», στὸ: *Technik im technischen Zeitalter*, 1965).
8. *Der eindimensionale Mensch*, ὁ.π., σελ. 246.
9. ὁ.π., σελ. 168 κ.έ.
10. Σὲ σχέση μὲ τὸ φιλοσοφικὸ-ἱστορικὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν βλ. τὴν συμβολή μου στὸ ἀφιέρωμα γιὰ τὸν Löwith, «Ἔργασια καὶ ἀλληλόδραση: παρατηρήσεις πάνω στὴ γερμανικὴ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος». Ἐπίσης στὸ *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*, Frankfurt 1968, σελ. 9 κ.έ.
11. Βλ. σχετικὰ: G.E. Lenski, *Power and Privilege, A Theory of Social Stratification*, New York 1966.
12. Βλ. σχετικὰ: P.L. Berger, *The Sacred Canopy*, New York 1967.
13. Βλ. σχετικὰ, τὴ μελέτη μου: *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt/M 1968.
14. Βλ. σχετικὰ: Leo Strauss, *Naturrecht und Geschichte*, 1953· C.B. MacPherson, *Die politische Theorie des Besitzindividualismus*, Frankfurt/M. 1967· J. Habermas, «Ἡ κλασικὴ διδασκαλία περὶ πολιτικῆς σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία», στὸ *Theorie und Praxis*, Neuwied 1967 (β' ἐκδοση).
15. Βλ. συγκριτικὰ: J. Habermas, «Φυσικὸ δίκαιο καὶ ἐπανάσταση», στὸ *Theorie und Praxis*, Neuwied 1967 (δεύτερη ἐκδοση).
16. C. Offe, «Γιὰ τὴν ταξικὴ θεωρία καὶ τὴ δομὴ τῆς ἐξουσίας στὸν

κρατικά ρυθμιζόμενο καπιταλισμό» (Χειρόγραφο). [Τώρα στο: *Politische Wissenschaft*, Frankfurt 1969, έκδ. G. Kress και D. Senghaas. (Σ.τ.Μ.)].

17. Πρόσφατα στο: E. Löbl, *Geistige Arbeit — die wahre Quelle des Reichtums*, 1968.

18. Βλ. συγκριτικά: H. Shelsky, *Der Mensch in der technischen Zivilisation*, 1961· J. Ellul, *The Technological Society*, New York 1964 και A. Gehlen, «Για τις πολιτισμικές αποκρυσταλλώσεις», στο *Studien zur Anthropologie*, 1963· του ίδιου, «Για την πολιτισμική εξέλιξη» στο: *Die Philosophie und die Frage nach dem Fortschritt*, 1964.

19. 'Απ' όσο ξέρω δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα εμπειρικές έρευνες, που ν' άφοροϋν ειδικά την επέκταση αυτής τής ιδεολογίας. 'Εδώ, λοιπόν, αναφερόμαστε κατ' άναλογία σε άποτελέσματα άλλων δημοσκοπήσεων.

20. Βλ. σχετικά τὸ δοκίμιό μου «Γνώση και διαφέρουν» στο: *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt/M. 1968, σελ. 146 κ.έ.

21. Πρὸς τὸ έτος 2000, στο *Daedalus*, καλοκαίρι τοϋ 1967.

22. S.M. Lipset, P.G. Altbach, «Student Politics and Higher Education in the USA», στο: S.M. Lipset (έκδ.), *Student Politics*, New York 1967. R. Flacks, «The Liberated Generation. An Exploration of the Roots of Student Protest», στο: *Journ. Soc. Issues*, Ιούλιος 1967. K. Keniston, «The Sources of Student Dissent» (στο ίδιο).

23. Πρβλ. Flacks: «Οί πολιτικοποιημένοι νέοι είναι περισσότερο ριζοσπαστικοί άπ' ό,τι οί γονεΐς τους. Οί γονεΐς τών πολιτικοποιημένων (νέων) είναι ώστόσο πολύ περισσότερο φιλελεύθεροι άπ' ό,τι άλλοι, που βρίσκονται στην ίδια κοινωνική κατάσταση μ' αυτούς» [...]. «'Η πολιτική ένεργοποίηση σχετίζεται μ' ένα σύνολο αξιών, όχι ειδικά πολιτικών, που υποστηρίζονται άπό κοινού τόσο άπ' τους φοιτητές όσο κι άπ' τους γονεΐς τους» [...]. «Οί γονεΐς τών πολιτικοποιημένων νέων είναι περισσότερο «άνεκτικοί» άπ' ό,τι οί γονεΐς τών μη-πολιτικοποιημένων».

24. Πρβλ. R.L. Heilbrunner, *The Limits of American Capitalism*, New York 1966.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΙΩΜΑΤΩΝ

I.

'Από τότε που ο C.P. Snow δημοσίευσε στα 1959 τὸ βιβλίο του με τὸν τίτλο *The two Cultures*, άρχισε εκ νέου —κι όχι μόνο στην 'Αγγλία— μιὰ συζήτηση για τὴ σχέση μεταξύ επιστήμης και λογοτεχνίας. 'Η επιστήμη με τὴν έννοια τής *science* περιορίζεται εδώ στις αϋστηρά εμπειρικές επιστήμες, ένῶ ἡ λογοτεχνία με τὴν εϋρεία έννοια περιλαμβάνει, άπό μιάν ορισμένη άποψη, κι αυτό που ονομάζουμε έρμηνεία στα πλαίσια τών επιστημῶν τοϋ ανθρώπου. 'Η μελέτη, με τὴν όποία ο Aldous Huxley παρενέθι σ' αϋτή τὴ διαμάχη,¹ περιορίζει ακόμη περισσότερο τὴν προβληματική στην άνυπαράθεση άνάμεσα στις φυσικές επιστήμες και τὴ λογοτεχνία.

'Ο Huxley διακρίνει άρχικά τις δύο πολιτισμικές σφαίρες άπ' τὴν άποψη τών ειδικῶν εμπειριῶν που επεξεργάζονται: ἡ λογοτεχνία εκφέρει κρίσεις πάνω σε περισσότερο ιδιωτικές εμπειρίες, ένῶ ἡ επιστήμη πάνω σε διυποκειμενικά προσιτές εμπειρίες. Οί τελευταίες επιτρέπουν τὴ διατύπωσή τους σε μιὰ τυποποιημένη γλώσσα, που μπορεί σύμφωνα με γενικούς ορισμούς νά γίνει δεσμευτική για τὸν καθένα. 'Η γλώσσα τής λογοτεχνίας πρέπει αντίθετα νά εκφράζει τὸ άνεπανάληπτο και νά εξασφαλίζει κατά περίπτωση τὴν διυποκειμενικότητα τής κατανόησης. 'Αλλά αϋτή ἡ διάκριση μεταξύ ιδιωτικῶν και δημόσιων εμπειριῶν δέν επιτρέπει παρά μιὰ πρώτη προσέγγιση τοϋ προβλήματος. Τὸ στοιχείο τοϋ μη-διατυπώσιμου,^{*} τὸ όποιο πρέπει νά τιθασεύσει ἡ λογοτεχνική εκφραση, δέν άνάγεται τόσο στὸν υποκειμενικά περιορισμένο και ιδιωτικό χαρακτήρα τοϋ βιώματος, όσο μάλλον στο ότι οί εμπειρίες αϋτές διαμορφώνονται στὸν όρίζοντα ένός ζωντανού-ιστορικού περιβάλλοντος. Τὰ συμβάντα, τὴ συνάφεια τών όποίων επιδιώκουν νά συλλάθουν οί κανονιστικές ύποθέσεις τών επιστημῶν, μποροϋν βέβαια νά περιγραφοϋν